

**T.C.
ANKARA SOSYAL BİLİMLER ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**HATIRAT VE MEKTUPLAR ÜZERİNDEN MEDENİYET SANCILARINI
OKUMAK (SURIYE-FİLİSTİN MANZARALARI: 1895-1918)**

Yüksek Lisans Tezi

Yeliz Yavuz

Yeni Türk Edebiyatı Tezli Yüksek Lisans Programı

Haziran 2024

**T.C.
ANKARA SOSYAL BİLİMLER ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**HATIRAT VE MEKTUPLAR ÜZERİNDEN MEDENİYET SANCILARINI
OKUMAK (SURIYE-FİLİSTİN MANZARALARI: 1895-1918)**

Yüksek Lisans Tezi

Yeliz Yavuz

Yeni Türk Edebiyatı Tezli Yüksek Lisans Programı

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Turan KARATAŞ

Haziran 2024

TEŞEKKÜR

Tez çalışması şüphesiz ki yüksek gayret gerektiren yoğun bir süreç... Bu süreçte hayatın badireleri de bir yandan akıp giderken tezimde devamlı olmam konusunda bana sözleriyle yol gösteren; benimle sabırla ilgilenen ve yapmış olduğum çalışmamı özenle inceleyerek ona son hâlini vermede büyük emeği olan kıymetli hocam Prof. Dr. Turan KARATAŞ'a içten bir teşekkür borç bilirim.

Çalışma esnasında fikir ve görüşleriyle her daim bana yardımcı olan, ufuk açan hocam Dr. Necdet SUBAŞI'ya daimi muhabbet ve teşekkürümü sunarım.

Tez savunma jürimde yer almayı kabul eden değerli hocalarım Prof. Dr. Melih ERZEN'e ve Dr. Öğretim Üyesi Murat CANKARA'ya kıymetli fikir ve yönlendirmeleri vesilesiyle teşekkür ediyorum.

Süreç içerisinde beni sözleriyle yüreklendiren T.C. İçişleri Nüfus ve Vatandaşlık Genel Müdürlüğü Arşiv Daire Başkanlığı'ndan müdürüm Serdar AYAZ'a ve ders dönemimde benden anlayışını esirgemeyen müdürüm Ömer YAVUZ'a çok teşekkür ediyorum.

Anneciğim Yaşar Melek YILDIZ'a ve babacığım Turgut YILDIZ'a... Küçüklüğümde beri üzerimdeki emeklerinin yanı sıra bu sürecimde de bir an olsun beni yalnız bırakmayan, yükümü hafifleten, bana bütün güçleriyle destek olan ve sevgilerini daima üzerimde hissettiğim bu aziz iki insanın hakkını ödeyemem; kendilerine candan bir minnettarlıkla teşekkür ediyorum.

Bunca yıllık birlikteliğimizde iyi günümde de kötü günümde de beni güldürebilmeyi daima başarabilen, her hâlde yanımda olan kardeşim Furkan YILDIZ'a teşekkür ediyorum.

Eşim Furkan YAVUZ'a... Tez savunma sürecimin düğünümüze denk gelmiş olması dolayısıyla yaşadığım sıkıntılara ve gözyaşlarıma şahit olan; manevi desteği ve bana olan inancıyla yeniden ayağa kalkmama vesile olan sevgili eşime çok teşekkür ediyorum.

Çalışmamı, bütün zorluklara rağmen pes etmemiş olan içimdeki inanca; vermiş oldukları haklı mücadeleyle izzetli bir direniş ortaya koyan Filistin halkına ve acısı hiç dinmeyen Suriye'ye ithaf ediyorum.

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR.....	i
İÇİNDEKİLER.....	iii
ÖZET.....	vi
ABSTRACT	vii
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	7
GENEL BAKIŞ	7
1.1. Hatırat ve Mektup Kavramı.....	7
1.1.1. Hatırat ve Mektupların Türk Edebiyatındaki Yeri.....	7
1.1.2. Hatırat ve Mektupların Tarihe Kaynaklık Etmesi.....	8
1.2. Medeniyet Meselesi.....	9
1.2.1. İslam Düşüncesine Göre Medeniyet Kavramı	10
1.2.2. Batı Düşüncesine Göre Medeniyet Kavramı	11
1.3. Osmanlı İdaresindeki Suriye ve Filistin Bölgesine Genel Bakış.....	15
1.3.1. Osmanlı Devlet Tarihinde Suriye ve Filistin	15
1.3.2. 19. Yüzyılda Suriye ve Filistin	15
1.3.3. Filistin'in Tarihteki Önemi	19
1.3.4. Dinî İnançtan Politik Siyonizm'e Geçiş	19
İKİNCİ BÖLÜM	22
YAZARLAR VE ESERLER HAKKINDA BİLGİ.....	22
2.1. Pierre Loti, <i>Kudüs</i>	22
2.2. Ahmet Rasim, <i>Suriye ve Filistin Seyahati</i>	23
2.3. Emir Şekip Arslan, <i>İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları</i>	24
2.4. Cenap Şahabettin, <i>Suriye Mektupları</i>	24
2.5. Cemal Paşa, <i>Hatıralar</i>	25
2.6. Yusuf Akçura, <i>Mektuplarla Suriye-Filistin-Kudüs Seyahati ve Siyonizm Meselesi</i>	26
2.7. Halide Edip Adıvar, <i>Mor Salkımlı Ev</i>	27
2.8. Selahattin Günay, <i>Bizi Kimlere Bırakıp Gidiyorsun Türk?</i>	27
2.9. Falih Rıfkı Atay, <i>Ateş ve Güneş</i>	28
2.10. Falih Rıfkı Atay, <i>Zeytindağı</i>	28
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	30

HATIRAT VE MEKTUPLARDA	30
BÖLGEDEKİ MEDENİYET SANCILARINA İLİŞKİN MESELELER	30
3.1. Toplumsal Gözlemler	30
3.1.1. Halka Dair Tespitler.....	30
3.1.2. Avrupalıların Bölge Halkına Bakışına Dair Gözlemler.....	39
3.1.3 Bankalar, Para ve Ticaret	40
3.2. Hâkim Medeniyetin Dönüşümüne Dair Meseleler	42
3.2.1. Avrupalıların Bölgedeki Etkinliği	42
3.2.2. Konsolosluklar, Oteller ve Birahaneler	44
3.2.3. Vapurlar	45
3.2.4. Gazeteler, Sinemalar ve Turistler	46
3.2.5. Osmanlı'nın Bölge İdaresi	47
3.2.6. Hükûmetin Bölgedeki İhmalleri	47
3.2.7. Memurlar ve Vazifeliler Hakkında	52
3.2.8. Hükûmetin Bölge Hâkimiyeti	55
3.2.9. Bölgedeki Milliyetçi Tutumların Nedenlerine Dair Tespitler	59
3.2.10. Avrupalıların Etkisi ve Hristiyan Araplar.....	62
3.2.11. Osmanlı Yönetiminin Etkisi	63
3.2.12. Cemal Paşa'nın İdamlarına ve Sürgünlerine Eleştiriler.....	65
3.2.13. Artan Yahudiler ve Siyonizm Tehlikesi	70
3.2.14. Yahudilere Dair Tasvirler	70
3.2.15. Yahudilere Ait Mekân Anlatıları	73
3.2.16. Herzl Lisesi	75
3.2.18. Siyon İdealine Dair Değerlendirmeler	76
3.2.19. Arap-Yahudi İlişkileri.....	79
3.2.20. Toprak Satma Meselesi.....	80
3.3. Bölgedeki Hâkim Dinlere Ait Gözlemler	80
3.3.1. Din ve Mezheplerin Çokluğu.....	80
3.3.2. Din Adamlarına Dair Gözlemler.....	82
3.3.3. Dinlerdeki Çatışma ve Ortaklıklar	83
3.3.4. Paskalya Bayramı'na Karşılık Nebi Musa Bayramı	85
3.4. I. Dünya Harbi Dönemi	86
3.4.1. Savaş Dönemi Kıtlık.....	87
3.4.2. Savaş Sonrası Suriye ve Filistin'den Çekilişimiz	92

SONUÇ	95
KAYNAKLAR	98
ÖZGEÇMİŞ	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.

ÖZET

YAVUZ, Yeliz. Hatırat ve Mektuplar Üzerinden Medeniyet Sancılarını Okumak (Suriye-Filistin Manzaraları; 1895-1918), Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2024.

Bu çalışma, hatırat ve mektuplar üzerinden; Suriye-Filistin bölgesine ait bir coğrafyada ortaya çıkan medeniyet tasavvurlarını ele almaktadır.

Suriye ve Filistin, 1. Dünya Savaşı'ndaki mağlubiyete kadar Osmanlı toprağı olarak varlık bulmaktaydı. Ancak 20. yüzyılın başlarında, bu coğrafyadaki siyasi gelişmeler yeni sınavların ortaya çıkmasını hızlandırmış, uzun ve periyodik atakların ortaya çıkardığı “kopma” düşüncesi söz konusu toprakları ana coğrafyadan ayırmıştır. Coğrafya üzerinden kopuşun; en az onun kadar önemli sayılması gereken bir bilinç ayrışmasına ön ayak olduğu söylenebilir. Yüzyılın yeni kurgusunda en çok tartışılan konular arasında yer alan medeniyet tasavvuru ve dönüşümü meselesine, o dönemi konu edinen hatırat ve mektup türlerinde geniş ölçüde yer verildiğı görülmektedir.

Bu çalışmada, Osmanlı'nın Suriye ve Filistin'deki hâkimiyetini kaybetmesinin nedenleri; Avrupa'nın bölgedeki hâkimiyetini arttırma çabaları; yönetimdeki ihmaller, rehavetler ve düzenin bozukluğu içerisinde Batı medeniyetiyle baş başa kalan yerli halkın bilinç ve şuur düzeyine dair genel görüntü, İslam medeniyetinin halkı birleştiren unsurlarının zayıflamasıyla halkta tezahür etme fırsatı bulan milliyetçilik gibi meseleler ve günümüzde çokça tartışılan birtakım konular vazife ya da seyahat gibi durumlar dolayısıyla gittikleri söz konusu coğrafyaya aşına dokuz yazar üzerinden müzakere edilmektedir.

Ortak medeniyet tasavvurundan ayrışmayı gündem olarak öne çıkaran yeni bir muhayyile; seçilmiş yazar kadrosu, değişik gerekçeler ve konu başlıkları etrafında tarihsel, kültürel, edebi ve entelektüel bağlamlarıyla sunulmaktadır. Tez, bu çerçevede Suriye ve Filistin konusunu hızlandıran tartışmaları edebi kayıtlar eşliğinde konuşmaya davet etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Edebiyat, Filistin, Hatırat, Mektup, Suriye, Orta Doğu.

ABSTRACT

YAVUZ, Yeliz. Reading The Pains of Civilization Through Memoirs and Letters (Syria and Philistine Landscapes: 1895-1918), Master's Thesis, Ankara, 2024.

This study, through memoirs and letters, deals with the civilization imaginations that emerged on the ground of a geography belonging to the Syria-Palestine region. Syria and Palestine had existed as Ottoman territory until the defeat in the First World War. However, at the beginning of the 20th century, political developments in this geography accelerated the emergence of new tests, and the idea of “rupture” caused by long and periodic attacks separated these lands from the main geography.

It can also be said that this geographical rupture led to a split in consciousness that should be considered at least as important. It has been observed that the issue of civilizational imagination and transformation, which was among the most debated topics in the new fiction of the century, was widely covered in the memoirs and letters of that period.

In this study, the reasons that caused the Ottoman Empire to lose its dominance in Syria and Palestine, the ways in which Europe increased its dominance in the region, the general picture of the level of consciousness and awareness of the local people who were left alone with Western civilization in the midst of negligence, complacency and disorder in the administration, and the nationalist ideas that found the opportunity to manifest in the people with the weakening of the unifying elements of Islamic civilization are discussed through nine writers who were familiar with the geography in question due to situations such as duty or travel.

A new imaginary that highlights separation from the common civilizational vision as the sole agenda is presented with its historical, cultural, literary and intellectual contexts around a selected cadre of authors, different justifications and topics. In this framework, the thesis invites us to discuss the accelerating debates on Syria and Palestine through literary records.

Key Words: Literature, Palestine, memoir, letter, Syria, Middle East.

GİRİŞ

Hatıra, *Lügat-i Naci*'de “hatırda kalmış olan husus” olarak tanımlanmaktadır (Lügat-i Nâcî, 2009, 209). Hatırat da böyle anılardan ortaya çıkan özel bir türün adıdır. Seyahatname ve günce gibi türleri de kapsayan hatıralarda; toplumsal olaylara değinilmesi, döneme ait değer yargılarının ve intibaların aksettirilmesi, onlara tarihî belge statüsü kazandırmaktadır. Bu özellikleri bakımından “hatırat” türündeki edebî metinler, geçmiş ve geçmişte olup bitenleri yeniden ele alma ve inceleme konusunda gerçek bir referans değeri taşımaktadır.

Mektuplar da ele aldığı konular, okuyucuya sunduğu ima ve imkânlar söz konusu olduğunda, “hatırat” kalemleri arasında değerlendirilmeyi hak etmektedir. Sıradan bir mektup okuması bile bize; yazar, onu çevreleyen ortam ve dile getirdiği konular hakkında oldukça önemli veriler sunma potansiyeline sahiptir. Burada mektupla hatıratı ayırmanın temel nedeni, mektubun bünyesinde bulunan çok özel muhaberenin hatıratta daha geniş kitlelere erişim imkânı sağlayan bir dile evrilmesiyle ilgilidir.

Ayrı ayrı tanımlamak gerekirse hatırat, önemli ve değerli konulara şahitlik eden bir kişinin; gördüklerini, hissettiklerini, kendi gözlemleriyle tanıklık ettiği olayları kayıt altına almasıdır. Yazar hatıratını kaydederken bir şekilde olayları kendi zaviyesinden ele almakta, değerlendirme ve analizlerini kendi tanıklıkları eşliğinde gerçekleştirmektedir. Mektup ise edebi bir tür olarak okunduğu her seferinde vesika değeri taşıyan içeriğinin yanı sıra iki kişi arasında birbirlerine duyurulması gereken mesajların; özel, öznel ve açık bir dille aktarımından ibarettir.

Bu çalışma, tarihî belge niteliği taşıyan bu edebî türlere dayanmakta; Osmanlı'nın Cihan Harbi ile kaybettiği Filistin-Suriye topraklarına dair aydın/mütefekkir ve yazarların hatırat ve mektuplarındaki gözlemlerini incelemektedir. Ancak yazarların gözlemlerinde yer verdikleri çekişmeleri, çatışmaları ve hâkimiyet mücadelelerini devletlerin salt bir siyasi toprak kavgası olarak değerlendirmek mümkün görülmemektedir. Çünkü yapılan faaliyetlerin niteliğine yakın bir gözle bakıldığı zaman Batı'nın topraklara siyasi yönden hâkim olma amacının yanı sıra kendi üstünlük algısını, yaşam tarzını ve kendi değerlerine göre inşa ettiği düzeni bölgeye hâkim kılma böylece bölgeyi batılılaştırma amacı güttüğü görülecektir. Bunun ise yüzlerce yıl İslam medeniyetinin gölgesinde şekil bulan bir toplum açısından yeni ve sancılı bir süreç olduğu muhakkaktır. Bu noktada, Cenap Şahabettin'in *Suriye Mektupları* 'nda bahsi geçen mücadeleyi “hilal” ve “salib” çarpışması olarak değerlendirmesi dikkati çekici görülmektedir:

Kudüs-i Şerif'e gitmek üzere Filistin'i kat ediyorduk. Yolumuz âlem-i Nasraniyet'in timsal-i sulh addettiği zeytin ağaçları arasında dolanıyordu. Şimdi bu yol cephe-i harbe çıkıyordu. Etrafımız sükût u asayiş ile doluyken nâgâh top gürültüsü kulağımıza geldi: Artık hayatımız hâile-i harp ile meşguldü. İşte diyorduk kalben **bu da bir hilal ve salib çarpışması...** (Cenap Şahabettin, 2016, 147).

Hilal'in İslamiyet'i, Salib'in ise Hristiyanlığı temsil ettiği bölgede, topluma etki eden dinamiklerin değerler üzerinden yükseldiğini ve bunun da medeniyet bahsiyle ilgili olduğunu söylemek mümkündür. Zira medeniyet, bünyesinde barındırdığı değerler vasıtasıyla; bir arada yaşayan kitlelerin yaşam tarzının, alışkanlıklarının ve düşünce biçiminin değişim ve dönüşümüne etki eden bir meseledir ve bu yönü dolayısıyla inceleme alanı olarak farklı disiplinlerde giderek rağbet kazanmaktadır.

Çalışmanın amacı, irdelenecek olan hatırat ve mektuplar üzerinden Avrupa'nın Batı medeniyetini topluma benimsetmek için bölgede ne gibi faaliyetlerde bulunduğunu incelemek, İslam medeniyetinin gücünü kaybetmesine sebep olan iç ihmâlleri ve dış etkenleri araştırmak; böylece yüz yıl öncesine ait Filistin ve Suriye'nin siyasal, toplumsal, kültürel durumuna dair gözlem yapmaktır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Suriye-Filistin'deki son dönem hâkimiyetini içeren yıllarda hükûmetin bölgedeki faaliyet oranını; İtilaf Devletleri'nin toplum üzerindeki hegemonya stratejilerini ve Siyonizm'e ait çalışmalar hakkında ne gibi gözlemlerin yer aldığını tespit etmektir.

Çalışma, Cihan Harbi'ni de içeren yirmi dört yıllık bir süreci kapsamaktadır. Başlangıçta teze ana kaynak olacak eserler Türk Edebiyatı'nın önemli simalarından olan Ahmet Rasim, Cenap Şahabettin ve Falih Rıfkı Atay üzerinden düşünülmüş ancak süreci kapsamlı olarak görebilmek ve anlatılanları birçok açıdan değerlendirebilmek amacıyla Türk mütefekkir Yusuf Akçura, Fransız roman yazarı Pierre Loti ve Lübnanlı fikir adamı Emir Şekib Arslan gibi yazarlara da yer verilmiştir.

Bu çalışmaya ana kaynaklık eden eserler şunlardır:

Pierre Loti, *Kudüs* (Hatıra-Gezi Yazısı), Ahmet Rasim, *Suriye ve Filistin Seyahati* (Mektup), Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları* (Hatıra), Cenap Şahabettin, *Suriye Mektupları* (Mektup), Cemal Paşa, *Hatıralar* (Hatıra), Yusuf Akçura, *Mektuplarla Suriye-Filistin-Kudüs Seyahati ve Siyonizm Meselesi* (Mektup), Halide Edip Adıvar, *Mor Salkımlı Ev* (Hatıra), Selahattin Günay, *Bizi Kimlere Bırakıp Gidiyorsun Türk?* (Hatıra), Falih Rıfkı Atay, *Ateş ve Güneş* (Hatıra), Falih Rıfkı Atay, *Zeytindağı* (Hatıra).

Bu çalışmada birer referans olarak değerlendirilen dokuz yazar üzerinden anı ve mektuplar ele alınmaktadır. Ancak birbirlerine yakın bir zaman diliminde yaşamış bu yazarlara ait dünya tasavvurlarının ve medeniyet telakkilerinin aynı olduğu söylenemez. Bu

nedenle eldeki metinler değerlendirilirken söylem analizine ihtiyaç duyulmuş; söz konusu süreçleri yansıtırken yazarın niyet ve tasavvurunu, dilini ve belagatini nasıl kullandığına dikkat edilmiştir.

Karşılaştırmalı analiz, yazarların düşüncelerini değerlendirirken sosyolojik, edebi ve entelektüel çıkarımlara fırsat verecek bir duyarlılık gözetilerek yapılmıştır.

Bu çalışma için seçilen konuyla ilgili Türk Edebiyatı'nda daha önce yapılmış bir tez çalışmasının olmadığı görülmüş ancak makale seviyesinde benzer içeriklere rastlanmıştır. Bu makalelerden tespit edilenler uzaktan yakına tarih sıralamasına göre şunlardır:

Akar, Ş. K. ve Karakoç, İ. (2004). Siyasî tarih kaynağı olarak hatırat ve gezi notları. *Türkiye Araştırmaları, Literatür Dergisi*, 2(1), 383-421.

Üyümez, F. B. (2016). Falih Rıfkı Atay'ın Zeytindağı ile Ahmet Davutoğlu'nun Medeniyetler ve Şehirler Adlı Eserlerinde 'Kudüs ve Medine'. *ICHACS Uluslararası Sosyal Bilimler ve Kültürel Çalışmalar Sempozyumu; Sosyal Bilimler: Yeni Bir Başlangıç*, s. 108-115.

Korkmaz, S. (2017). Cemal Paşa'nın hatıralarına göre I. Dünya Savaşında Filistin cephesi. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31(43), 45-77.

Özen, İ. (2018). Yusuf Akçura ve Ahmet Rasim'in muhabir mektuplarında Suriye'den Kudüs'e uzanan coğrafya. *Dinî Tarihi ve Edebî Açından Kudüs*, DBY Yayınları, 419-435.

Küskü, F. (2019). Müslüman seyyahların gözüyle Beyrut şehri (1890-1914). *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 143-168.

Beyaz, Y. (2020). Ahmet Rasim'in Suriye ve Filistin seyahati intibaları. *Tarih Okulu Dergisi*, 13(48), 3527-3546.

Türk, İ. C. (2022). Geç dönem Osmanlı eğitiminin dinamiklerini Halide Edib'in Mor Salkımlı Evi'nden okumak. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 9(4), 1699-1730.

Ayrıca bu araştırmanın kaynakları olarak şu çalışmaların mevcut olduğunu tespit ettik:

Baki Asiltürk. Cenap Şahabettin'in Suriye Mektupları. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991.

Uygar Aydemir. Cenap Şahabettin'in Seyahat Mektuplarında Oryantalist Etkiler. Ankara: Bilkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Zehra Kardeş, Falih Rıfkı Atay'ın Ateş ve Güneş adlı eseri (gramer, inceleme, metin, dizin). İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2010.

Özgül Karakaş, Tasvir-i Efkâr Gazetesi'nin Kronolojik Dizini ve Seçilmiş Metinlerin Aktarımı (1 Ağustos 1914- 31 Ekim 1918). Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Çalışması, 2011.

İbrahim Özen, Hatıratlarda Siyasi, Sosyal ve Kültürel Hayat [1930-1950]. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Çalışması, 2016.

Elif Türker Gümü. Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Kadar (1839-1907) Bir Sosyo-Politik Yansıtıcı Olarak 'Hatıra' Türü. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Çalışması, 2020.

Orhan Çiçek. Yusuf Akçura'nın 'Suriye ve Filistin Mektupları' adlı eseri üzerine söylem çözümlemesi. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Kübra Fatma Dursun Önen. Hatıra ve Mektuplar Üzerinden Avrupa Medeniyetini Anlamak. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Çalışması, 2023.

İncelediğimiz bölgeye dair bölüm içinde yapılan çalışmalarda ise Betül Ünlü'ye ait Modern Türk Şiirinde Kudüs başlıklı bir yüksek lisans tezine rastlanmıştır. (Betül Ünlü. Modern Türk Şiirinde Kudüs. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Çalışması, 2018). Ayrıca çalışmamıza paralel olabilecek nitelikte bölüm dışı olarak Umut Akcakaya'nın 2020 yılına ait Hatıralarla 1. Dünya Harbi ve Osmanlı Devleti (Osmanlı Zabit ve Neferlerinin Gözünden) başlıklı doktora çalışmasından ve Muhammed Uçar'ın 2022 yılına ait Hatıratlar Işığın da Suriye-Filistin Cephesi yüksek lisans çalışmasından bahsedilebilir (Akcakaya, 2020; Uçar, 2022).

Türk edebiyatı alanında Filistin'i konu edinen yüksek lisans ve doktora tezlerine dair yapılan inceleme sonucunda yalnızca Betül Ünlü'ye ait "Modern Türk Şiirinde Kudüs" başlıklı çalışmanın mevcut olduğu görülmüştür. Suriye'yi konu edilen bir tez çalışmasına ise rastlanılamamıştır. Umut Akcakaya'nın ve Muhammed Uçar'ın yapmış olduğu çalışmalar seçilen bölge ve araştırmaya konu olan tür bakımından benzerlik gösterse de tarih bölümüne ait olmaları ve incelenen konular yönünden kapsam dışı olarak değerlendirilebilir. Kübra Fatma Dursun Önen'in "Hatıra ve Mektuplar Üzerinden Avrupa Medeniyetini Anlamak" başlıklı tez çalışmasının ise bizim konumuzla paralellik gösterdiği söylenebilir ancak Dursun Önen'in gerek mercek altına aldığı metinler gerekse inceleme sahası olarak seçtiği bölge çalışmamızdan farklılık arz etmektedir. Ayrıca makale çalışmalarının da Orta Doğu'nun kaotik iki coğrafyası Filistin ve Suriye'nin son yüz yıldaki medeniyet dönüşümüne dair bir inceleme sunmaktan ziyade bölgeleri farklı cihetlerden konu edindikleri görülmüştür. Genel itibarıyla Yeni Türk edebiyatı alanında yapılan çalışmaların Anadolu coğrafyası ile sınırlı kaldığı yahut ele alınan bir eserin tek yönden incelendiği görülmektedir. Bu durumun Orta Doğu'ya yabancılaşmanın bir neticesi olduğu söylenebilirse de bunun yakınımızda olan bir

coğrafyada değişen düzene kendi gözlemlerimizle tanıklık etme fırsatını kaçırmak olacağını düşünmekteyiz. Bu bakımdan Anadolu'dan çıkarak yakın zamana kadar Osmanlı'ya ait topraklar olan bu bölgeleri konu edinen belli başlı eserlerden elde edilen verilerin yüz yıl önceki toplumsal, siyasi, dini ve kültürel konjektüre dair geniş bir gözlem imkânı sunmasıyla yapılan çalışmanın alan içerisinde yeni bir inceleme alanı olduğu söylenebilir.

Çalışmanın birinci bölümünde; hatırat ve mektup türünün terim anlamı, Türk edebiyatındaki yeri ve tarihe kaynaklık etmesi konusuna yer verilmiş ardından medeniyet kavramı irdelenmiştir. Medeniyet meselesi başlığı altında incelenen bu kısımda, İslam medeniyetinin ve Batı medeniyetinin iç dinamikleri açıklanmış ve son olarak inceleme sahası olarak seçtiğimiz Suriye ve Filistin'in Osmanlı hâkimiyetindeki kısa tarihi özetlenmiştir.

İkinci bölümde çalışmamıza kaynaklık eden ana eserler hakkında bilgi verilmiş, eser sıralaması ise büyükten küçüğe olacak şekilde yazarların doğum tarihlerine göre yapılmıştır.

Üçüncü bölümde bölgedeki medeniyet dönüşümü esnasında yaşanan sancılar dört ana başlık altında derlenmiştir. Bu başlıklar şunlardır:

- Toplumsal Gözlemler
- Hâkim Medeniyetin Dönüşümüne Dair Meseleler
- Bölgedeki Hâkim Dinlere Dair Gözlemler
- I. Dünya Harbi Dönemi

“Toplumsal Gözlemler” başlığı altında yazarların yerli halk hakkındaki izlenimlerine, Avrupalıların bölge halkına bakışlarına, turistlerin bölgede bıraktığı izlere, Osmanlı topraklarındaki para, ticaret ve banka durumuna yer verilmiştir.

“Hâkim Medeniyetin Dönüşümüne Dair Meseleler” başlığında; Avrupalıların bölgede yürüttükleri sosyo-kültürel faaliyetleri, dil ve eğitim çalışmaları, bölgeye ulaşım sağlama ve konsolosluk açma gibi stratejileri konu edinilmiştir. Aynı bölüm altında Osmanlı'nın bölge idaresine dair olumlu ve olumsuz gözlemler, hükûmetin bu gözlemlerde tespit edilen bölge idaresindeki ihmalleri, memurların vaziyetleri, bölgede baş gösteren milliyetçi düşüncelerin oluşumunda etkili olan sebepler ve bölgenin yeni bir unsuru olarak beliren Yahudi nüfuzu ve Siyonizm meselesi ele alınmıştır.

“Bölgedeki Hâkim Dinlere Dair Gözlemler” başlığı altında, bölgedeki din ve mezheplerin çokluğu, bu unsurların birbirleriyle ve kendi içlerindeki çatışma ve mücadeleleriyle din adamlarına dair gözlemler incelenmiştir. Ayrıca Selahattin Eyyubi'nin başlattığı Nebi Musa Bayramı da Hristiyanların Paskalya Bayramı'na karşı düşünülmüş

olması nedeniyle ve mücadele sahasına bir başka örnek olması dolayısıyla yine bu kategoride değerlendirilmiştir.

“I. Dünya Harbi Dönemi” başlığında ise dönemin önemli olaylarından olan ve hatırat-mektuplarda yer alan Suriye ağırlıkta olmak üzere bölgede yaşanan kıtlık meselesi, Gazze’de yaşananlar ve en nihayetinde yazarların, Osmanlı’nın savaşta aldığı mağlubiyetle asırlar süren hâkimiyetinin son bulması ve bölgeden çekilişi hakkındaki duygu ve düşüncelerine yer verilmiştir.

Çalışmada, eserlerde en çok geçen Beyrut, Yafa, Hayfa ve Kudüs mercek altında alınmıştır. Ayrıca Şam şehri ve halkına da Cenap Şahabettin’in gözlemleri vasıtasıyla değinilmiştir. Eserlerde Ermeni ve Marunîler meselesi; Cemal Paşa’nın bölgedeki imar faaliyetleri, yetimhane inşa ettirmesi gibi konular, çalışmamızla doğrudan bağlantısı olmaması nedeniyle ele alınmamıştır.

Genelde Orta Doğu özelde ise Filistin-Suriye’deki sürece edebî eserler yoluyla dikkat çekmenin; bir medeniyetin hangi durumlarda sancı çektiğini göstermesi bakımından önemli olduğu düşünülerek mevcut çalışma ile edebiyatın bugünü anlamada tarihe nasıl ışık tuttuğunun gün yüzüne çıkarılması hedeflenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

GENEL BAKIŞ

1.1. Hatırat ve Mektup Kavramı

1.1.1. Hatırat ve Mektupların Türk Edebiyatındaki Yeri

Türk edebiyatı tarih yazımında, yazarın kendi hayatını veya şahit olduğu olayları anlattığı hatırat (Okay, 2016: 221) ve karşıda bulunan kişi veya kişilere bir durumdan bir konudan bahsetmek yahut bir olaydan haberdar etmek üzere yazarın duygularına, düşüncelerine, gözlemlerine yer vererek kalem alınan mektup (Karataş, 2019: 220) türleri ile tarih, menakıp, sergüzeşt gibi türler arasında 20. yüzyıla kadar kesin bir ayrımın olmadığı görülmektedir. Bu tarihe kadar yazarlar duygu, düşünce ve anılarına; seyahatname, mektup gibi türlerin içerisinde yer vermektedir (Okay, 2016: 221).

Batı edebiyatında 16. yüzyılda yazarların anılarını anlattıkları eserler için kullanmaya başladıkları “memories” kelimesinin Tanzimat’ın ilanından sonra mektup, roman, tiyatro gibi yeni türlerle birlikte Türk edebiyatında görülmeye başlanması türler arası ayrımın habercisiydi.

Memories kavramının Türk edebiyatındaki karşılığı ile ilk defa özel bir tür olarak tarifi Muallim Naci’nin *Lügat-i Naci*’sinde geçmektedir. Buna göre yazar, hatırayı “hatırda kalmış olan hususi keyfiyet; çoğulu: hatırat” olarak tanımlamış ve bu türde yazılan eserlere de “hatırat” denilmekte olduğunu ifade etmiştir (Lügat-i Nâcî, 2009: 209).

Mektuplar da hatırat türü gibi yazıldığı dönem açısından belge niteliği taşıyan ve hatta tarihin karanlık noktalarını aydınlatan bir diğer biyografik türdür. Batı’da mektup yazımı 16. yüzyılda başlamış ancak 18. yüzyıldan sonra edebî bir tür olarak kabul edilmiştir. Türk edebiyatında bu tür, Tanzimat’a kadar inşa sanatı içerisinde kabul edilmiş, edebî nitelikleri taşıyan münşeat mecmualarında derlenmiş hatta dönem içerisinde neşredilen eserlerin hitap biçimine yönelik didaktik üslupta yazılar kaleme alınmıştır (Okay, 2016). Okay, bu biçimde görülen mektup örneklerinin Tanzimat’tan sonra da bir süre devam etmiş olduğunu ifade eder (Okay, 2004). Benzer konuları içeren, aynı kişinin kaleminden çıkan veya karşılıklı konuşmalardan meydana gelen özel mektupların bir arada yayımlanması ise batılılaşma süreciyle başlar.

Hatırat türünü içerik açısından; bireyi merkeze alan hatıralar, bir başka şahsı konu edinen hatıralar, tarihe kaynaklık eden hatıralar, edebî örneklik taşıyan hatıralar gibi çok çeşitli bölümlere ayırmak mümkündür (Okay, 2016). Bu çalışmada yer verilen Halide Edip Adıvar'ın *Mor Salkımlı Ev* eseri bireyi merkeze alan hatıralara, Cemal Paşa'nın *Hatıralar* eseri ise tarihe kaynaklık eden hatıralara örnek gösterilebilir.

Bu türlerin Türk edebiyatındaki yeri hakkında Falih Rıfkı'yı *Ateş ve Güneş*'i yazmaya sevk eden sebepleri zikretmek yerinde olacaktır. Yazar, dört yılda üç milyon Anadolu erinin şehit düştüğü topraklarda meydana gelen ve millet adına unutulmaması gerektiğini düşündüğü cephe fedakârlıklarının tarih kitaplarının soğuk satırları arasına terk edilmesine “gerçekten ne bu insanlar ne de bu azametli macera, birkaç resmî tebliğ içinde unutulmayı hak eder” (Atay, 2022: 10) diyerek buna razı olmadığını belirtir. Gelişen olaylar karşısında edebiyat cephesinin suskunluğunu eleştirenlerden biriyle arasında geçen bir konuşmayı aktararak olayları bütün bir canlılığı ve tazeliği ile anlatmayı kendisine vazife edindiğini söyler ve anılarını derler. Yazar, eser içerisinde üzerinden zaman geçmiş olması nedeniyle zihninde kalan anıların tazeliğini yitirdiğini söylese de bu hâliyle de önemli bir çalışma olacağını düşünmektedir. Nitekim Ali Birinci'nin de bu konudaki görüşü benzerdir. O, hatıra türü arasında en kötü olanların yazılmamış olanlar olduğunu belirtmektedir (Birinci, 2012: 39).

1.1.2. Hatırat ve Mektupların Tarihe Kaynaklık Etmesi

Bireyin toplumdan ayrı düşünülemeyeceği gerçeğinden hareketle, şahsi tecrübelerini aktaran yazarlar, çevresini ve olayları değerlendirirken bulundukları konuma göre gözlem ve yorum yöntemiyle az veya çok yaşadığı döneme ilişkin veriler sunabilir. Bu şekilde hatıra ve mektuplarda yazarın kaleme aldığı olaylar içerisinde, döneme ilişkin verilere yer verilmesi edebî türlerin tarihe ışık tutmasını sağlar.

Hatırat ve mektupların; kullanılan üslup, gözlemlerde yorumların ağırlıklı olması ve bireyselliğin ön plana çıkması gibi tekniklerden dolayı geçmiş olayların anlaşılmasında kaynak olamayacakları düşünülmektedir de içerdikleri özellikler göz önünde bulundurulduğu zaman bu türlerin tarihe kaynaklık eden resmî evraklardan daha doğru bilgiler sunacağı mümkün görülmektedir (Birinci, 2012). Çünkü resmî evraklarda, bazı olaylarda bürokrasi ve devletin lehine çıkarım yapılması veya var olanlarda değişiklik yapılarak aktarılması, devletin yahut bürokrasinin kârı göz önünde bulundurulduğu zaman kaynak gösterilmelerinin sağlıklı olamayacağı, ihtimal bakımından uzak görülmemektedir. Ancak hatıra ve mektupların çoğunlukla iddialardan uzak bir amaçla kaleme alınmaları, onları bu türden bir tahriften

uzaklaştırmakta bir ölçüde gerçeğe yaklaştırmaktadır (Birinci, 2012). Bununla birlikte dönemsel konuları mevzu edinen tarih kaynaklarında yer yer sansürlenene veya gerçeğinden farklı olarak yansıtılan olayların mevcut olma ihtimaline karşılık aynı dönemi konu edinen hatırat, mektup, günce gibi türler tarihin örttüğü kimi meseleleri yeniden gün yüzüne çıkaran bir açıklığa sahip olabilmektedir. Bu nedenle kimi yazarlar, kendi dönemlerinde sakıncalı sayılabilecek olayları anlatmaları nedeniyle eserlerinin ölümünden sonra yayımlanmasını istemiştir. Bu çalışmada, incelenen yazarlardan Emir Şekip Arslan'ın da böyle bir talebinin olduğunu mütercim Halit Özkan haber vermektedir (Arslan, 2022: 6). Bir başka örnekte ise Selahattin Günay, milletin gençlerinin kendi nefislerine inandıkları zaman çok şey başarabileceklerini anlamaları için kaleme aldığı anılarında, bazı şahıs isimlerini söylemediğini, çünkü Anadolu topraklarının içinde veya dışında hâlâ yaşayan bu kimselerin hayatlarını tehlikeye atmak istemediğini ifade etmiştir (Günay, 2020:3).

Meselelerin yazarların bakış açısına, yorumlayışına göre şekil alma ihtimalinin bulunması gerçeği ise bu türlerin geçmişe ışık tutamayacağına değil tek başına ışık tutmakta yetersiz kalacaklarına bir delil olabilir. Ayrıca 20. yüzyıl ortalarına kadar kaleme alınan hatırat ve mektup türlerinden bazılarının belirli aralıklarla gazete ve dergilerde tefrika edilmek suretiyle yayımlanmaları zaman içerisinde bazı bölümlerin kaybolmasına ve yazılar arasında kopukluk olmasına sebep olabilir. Orhan Okay'ın belirttiğine göre ise yazar, hatıra ve mektup kaleme alırken bir bilgiyi kasıtlı olarak veya yanlışlıkla hatalı vermiş olabilir (Okay, 2016: 223). Bu gibi eksikliklerden dolayı Birinci ve Okay, tarihî bir veriye kayda değer bir doğrulukla ulaşmak istenildiği zaman aynı dönemi ve olayları konu edinen bu gibi eserlerde birden fazla okuma yapmanın gerekliliğine işaret eder (Birinci, 2012: 39; Okay, 2016: 223).

1.2. Medeniyet Meselesi

Bir arada yaşama anlayışı geçmişten bugüne insanlığın ortak mirasıdır. İnsanlık “insani yetkinliklerini” (Kutluer, 2003), bu kavram aracılığıyla açığa çıkarma fırsatı yakalamış yine bu sayede sosyo-kültürel, dinî, siyasi ve ekonomik yönlerden ortak bir düzen oluşturabilmiştir. İbn Haldun, insan türünün bu yeteneğine dikkat çekerek filozofların “insan tabiatı icabı medenidir” dediğini aktarır (İbni Haldun, 2016: 213). Dolayısıyla medeni olmak, bir medeniyete mensubiyetten önce gelir sonrasında ise o medeniyeti inşa eder.

Medeni olmanın neye tekabül ettiğine dair farklı görüşler mevcuttur. Bu görüş farklılığının İslam ile Batı düşünce sistemlerinde, dikkat çekici bir ayrıma gittiği ve bunun da kendilerini tanımlarken çıkış noktası olarak kabul ettikleri değerlerden kaynaklandığı görülür.

Çalışmanın alanı itibariyle, bu kavramın iki düşünce sistemine ait karşılıklarına genel bir çerçevede yer verilmiştir. Fakat ilk aşamada İbrahim Kalın'ın şu açıklaması anlam açısından önem teşkil etmektedir: “ (...) ‘medeni olmak’ yani varlığa ve insanlara karşı rasyonel, adil, ahlâklı, barışçıl ve yapıcı bir tutum içinde olmak[tır]” (Kalın, 2019: 30). Bu açıklamaya göre, içinde bulunduğu varlık âlemiyle ilişki ve iletişim yoluna giren insan, bir yandan “eşyanın ve tabiatın özünü korurken” (Tahsin, 2020) bir yandan da kendi nesli için bir yaşam alanı oluşturur. Medeni bir üslupla imar edilen bu habitat; Arapçada müdûn veya deyn kökünden türetilen, ağırlıklı olarak “şehre gelmek, ikamet etmek, yerleşmek; şehir” gibi manalara gelen medine kelimesinde karşılık bulur ki insana da “şehre mensup” anlamına gelen medeni (medeniyye) özelliği verilir (Kutluer, 2003).

1.2.1. İslam Düşüncesine Göre Medeniyet Kavramı

İslam tasavvuruna göre insanın bu kabiliyette oluşu; onun yaratılışında bulunan, Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi olma yani “halifelik” (el-Bakara, 2/30) özelliğinden ileri gelir. Bu özelliğini kötülüğe kullanma gücüne de sahip olan insanın (eş-Şems, 91/8) dünyadaki amacı; bir yandan süfli arzu ve emellerinin esaretinden kurtulma çabası göstererek ahlâkını tezyin etmek diğer yandan ise kendisine emanet edilen dünyayı insanca yaşanabilir bir yer kılmak için imar etmektir. Nitekim bunu Mekke ve Medine tasavvurunda görmek mümkündür. Çünkü yine bu düşünce geleneğine göre Mekke, ilahi vahye muhatap olduğunun bilincinde olan insanın kendisini bilerek ve dolayısıyla Rabb'ini bularak medenileştiği yer iken Medine, medeni insanın çevresini insanlığın ve tabiatın hayrına olacak şekilde imar ettiği ve böylece Yesrib'i medineye (şehre) dönüştürdüğü yerdir (Kalın, 2019).

İslam literatüründe, insanın medenileşmek suretiyle gerçekleştirdiği düzenlere çeşitli isimler verilmiştir. Örneğin İbn Haldun (2016), insanın diğer insanlarla topluluk oluşturma yoluyla imar ettiği ve ortaya çıkardığı her şeye “umran” adını verir ve umran ile medineleşmenin bir sonucu olarak kabul edilen medeniyet kavramını birbirinin karşılığı olarak kullanır. Ancak umran, insanın bedevilikten hadariliğe (şehirli olmaya) geçiş süreciyle başladığından medineden yani medeniyetten daha geniş bir anlam ifade etmektedir. İbn Sina ise insanların bir arada yaşamasının onlar için fitri bir zorunluluk olduğunu ifade ederek bu insanların âlemi imar etmelerini “nizâm-ı âlem” olarak isimlendirir (Görgün, 2003). Ona göre böyle bir anlamlı birlikteliğin nizâm-ı âlem oluşturabilmesinin yolu, sünnet ve adalet ilkelerinin takip edilmesinden geçer. Sünnet, “izlenen yol” anlamında kullanılır ve bu kavramla insanın uyması gereken “muayyen kurallar ve hukuk sistemi” (Kalın, 2019: 234-

235) anlatılmak istenir. Adalet ise insanın insanla ve tabiatla iletişimde gözetmek zorunda olduğu dengedir ve bu dengenin kıstasları Kur'an'dan ve sünnetten öğrenilir (Kalın, 2019: 235).

Umran kavramının teoride kalmasına karşılık nizâm-ı âlem, klasik Osmanlı düşüncesinde sıkça kullanılan bir tabir olmuş ve “toplumsal nizam” anlamında kullanılmıştır (Görgün, 2003). Müslümanların kullandığı bir diğer tabir ise Arapça ev anlamına gelen “dâr” kelimesinden hareketle oluşturulan “Dâr’ül-İslâm”dır. Evdeki düzeni, samimiyeti ve güveni hatırlatacak şekilde kullanılan bu kavramda, söz hakkının Allah’a verilmesi ve yeryüzünün İslami ölçülere göre imar edilmesi esastır. İslam kültüründe medeniyetin karşılığı olarak kullanılan “temeddün”, “edeb” gibi daha başka kavramlar mevcutsa da çalışma içeriği açısından bu kadar açıklama yeterli görülmektedir.

İslam medeniyeti, kendi bünyesinde oluşturduğu tasavvurla 7. yüzyılda Hz. Peygamber ile başlayarak Osmanlı’nın çöküş sürecine girdiği 19. yüzyıla kadar Hint, Asya, Afrika, Kafkaslar, Anadolu ve Balkan coğrafyaları ile Avrupa’nın güneyine kadar yayılma imkânı bulmuştur. Bu medeniyet, ulaştığı bölgelerde çeşitli toplumları ve kültürleri İslam’ın tevhit mayasıyla yoğurup dönüştürürken kendisi de dinin izin verdiği ölçüde bu toprakların rengine bürünmüş; böylece Semerkand, Buhârâ, İstanbul, Bağdat ve Kurtuba gibi kendine has özelliklerin inkişaf ettiği İslam kültür başkentleri oluşmuştur.

1.2.2. Batı Düşüncesine Göre Medeniyet Kavramı

Medeni ve medeniyet kelimelerinin Osmanlı’da terim anlamını kazanması 19. yüzyılda Batı eserlerinin tercüme edildiği döneme rastlar (Kutluer, 2003). Köken itibarıyla bu iki sözcükten türetilen medeniyet kelimesi bu dönemde, günümüz kullanımına göre daha özel bir anlam ifade etmekteydi. Bugün ağırlıklı teknolojik ve bilimsel gelişmişliğin bir diğer adı olarak kullanılan medeniyet, o günün terminolojisinde Batı’nın 18. yüzyıl aristokrat zümresinden ilham alınarak düzenlenen davranış biçimlerini ve hayat tarzını simgeleyen civilization kelimesinin karşılığı idi (Görgün, 2020: 16).

Civilization, terim anlamıyla ilk kez 1757 yılının Fransa’sında Marquis de Mirabeau tarafından kullanıldı. Bu döneme kadar *civilise* olarak bilinen bu kelime, şehirle ilgili/medenileşme anlamlarına gelmekte ancak bununla Avrupa üst tabakasını diğer bütün sıradan tabakalardan ayıran davranış biçimleri ve hayat tarzı kastedilmekteydi (Elias, 2000: 116). Tahsin Görgün, Mirabeau’nun bu tutumu sahte bularak eleştirdiğini, gerçek bir medenileşmenin insanı akıl ve kalp yönünden yetkinleştiren erdemleri kazanmakla mümkün

olacağını ve bunun da insanı hayra/iyiliğe teşvik eden, kalpleri yumuşatan din vasıtasıyla gerçekleşebileceğini ifade ettiğini aktarır (Görgün, 2020: 13). Bu ifadelere rağmen gerek Osmanlı'daki medenileşme algısı gerekse Batı'nın geri kalmış topraklara medeniyet götürme iddiası incelendiği zaman ilerleyen süreçlerin hiç de Mirabeau'nun kastettiği gibi olmadığı bilakis ortaya çıkışı esnasındaki ilk anlamına dönerek Batı düşünce ve hayat tarzının diğer bütün sistemlerden üstün olduğu algısına evrildiği gözlemlenecekti (Görgün, 2003).

Medeniyet kavramı hakkında öne sürülen bütün bu açıklamalara başkaları da eklenebilir ancak mevcut çalışmada, Tahsin Görgün'ün medeniyeti üç kulvarda tasnif etmesi esas alınmıştır. Görgün'e göre bunlardan birincisi insanın eşya, tabiat ve başka insanlarla etkileşiminde gözettiği hoşgörü ve inceliklerdir ki bu tutumu benimseyenlere barbarlığın karşısı olarak "medenî insan" denilir. İbrahim Kalın'ın medenî olma hakkında daha önce yer verilen tanımı bu kapsamda değerlendirilebilir. İkincisi ise kemal olan hayat tarzının Batı düşüncesinde ve nizamında mevcut olduğunu; başka diğer ulusların medenileşebilmesinin tek yolunun Batı'yı taklit etmekten geçtiğini ileri süren anlamıdır. Kelime bu kullanımıyla tek bir medeniyete atfedildiği için "Civilization" olarak büyük harfle başlar (Görgün, 2020). Bu hâkim bakış açısının sarsılması ise 1. Dünya Savaşı sürecine rastlayacaktır ki bu kısım ilerleyen bölümlerde yeniden ele alınmıştır. Üçüncü ve son kullanımıyla da Arapçadaki anlamıyla bir araya gelinerek imar edilen, ortak bir miras oluşturulan, kendine ait bir varlık tasavvuru, gelenek/değer silsilesine sahip ve Görgün'ün ifadesiyle genellikle de metafizik bir temele dayanan "büyük tarihî oluşumlar" kastedilir (Görgün, 2003). Eski Mısır medeniyeti, Hint medeniyeti, Helen medeniyeti, yapılan çalışmada kısaca özetlenen İslam medeniyeti gibi oluşumlar bu kapsama girmektedir ve yeryüzündeki ortaya çıkış tarihleri esasen Batı'dan daha eskidir. Ancak [C]ivilization'ın bu medeniyetleri kabulü 1. Dünya Savaşı sonrası döneme rastlar ve benmerkezci yaklaşımını bu kulvarda da yürüterek bütün bu medeniyet birikimlerini kendi kemal dönemine kadar gösterilen iptidai çabalar olarak değerlendirir.

Batı düşünce tarihinin mihenk noktasını oluşturan bu benmerkezci anlayış, önceleri kilise ve din adamlarının hâkim din anlayışında görülmüş, aristokrat çevrenin hayata bakışında yeni bir görünüm kazanmış ve nihayet aydınlanma çağı sonrası süreçte Batı'nın yegâne evrensel düzene sahip olduğu iddiasına evrilmişti.

Aydınlanma çağı adı verilen 16. ve 17. yüzyıllarda içinde bulunduğu dünyayı inşa edebilir olduğunu fark eden insan, eleştirel aklın gölgesinde kiliseye meydan okuyarak yeni bir dünya düzeni ileri sürdü. Başlangıçta ifade edilen görüşler, bir tanrı tasavvuruna izin verdisse de 19. yüzyıldan sonra yeni eğilimler baş gösterdi. Bu eğilimlere göre tanrı, artık insanın dünyasından çekiliyor böylece insan, eleştirel aklın ve bilimin vasıtasıyla kendisini

merkeze alıyordu. İslam felsefesinde “kendini bilen Rabb’ini bulur” sözü insanın yaratıcı bir pozisyonda merkeze alındığı bu düşünce sisteminde “kendini bilen kendini bulur” olarak tahakkuk ediyordu. İnsanın kendisini bilmesi, akıl ve bilim yoluyla gerçekleşiyor kendisini bulması ise “gerek bireysel (kültür) gerekse toplumsal (medeniyet) bakımlardan dünyevi gelişme[sini]” (Özel, 2014: 245), temsil ediyordu. Fakat burada sözü edilen “esas insan” benmerkezci bir anlayışla yine Batılı insanı temsil etmekteydi. Bu gelişmelerle birlikte medeni olmak artık modern olmakla aynı anlama geliyordu ve bu iki kavramın ortaya çıktığı yer de Batı’nın bizzat kendisiydi. Batı’yı aklın, bilimin, medeniliğin merkezi sayan bu ötekileştirici bakış açısı, merkez dışında kalan kesimlerin; terbiye edilmesi/medenileştirilmesi gereken ilkel, barbar ve vahşi kategorisine zorunlu olarak dâhil edilmeleri sonucunu doğuruyordu. İbrahim Kalın, bu bakışın sebep olacağı yıkımın boyutlarını şöyle açıklar:

Anlam alanı bu şekilde daraltılan ve Avrupa’nın modernleşme süreciyle özdeşleştirilen medeniyet kavramı, Batılı olmayan toplumların kültürel tercihlerini ve tarihî birikimlerini yok sayan bir işleve sahip olmuşlardır. Medeni olmak, modern seküler Avrupa’nın sahip olduğu imkân ve değerler etrafında tanımlandığında insanlığın çok önemli bir kısmı kaçınılmaz olarak medeniyet dairesinden çıkmış olur. (Kalın, 2019: 116)

Oluşturduğu medeniyeti evrensel ve tek medeniyet olarak konumlandıran Batı, bunun sonucunda kendisine; dünyanın geri kalanına medeniyet götürme ve gittiği yerleri medenileştirme gibi bir misyon üstlenir. Bu misyon sonucunda farklı toplumlara ait varlık tasavvurları, yüzyıllar süren gelenekler, örf-adet ve kültürler hatta sosyal-siyasi-hukuki düzenler barbar kavimlerin evrensel Batı medeniyeti gelmeden önce denediği birtakım ilkelilikler olarak değerlendiriliyordu. Buna göre bu geri kalmışlıktan arınıp medeni ve modern bir seviyeye ulaşmanın yolu, başta “dil ve dinden başlayarak” (Görgün, 2020) bütün yapıları Batı’nın seküler medeniyet modeli süzgecinden geçirmekten ve bilim, teknoloji, sanayi de dâhil olmak üzere Avrupa’nın sunduklarını iyilik bilip kabul etmekten geçiyordu (Kalın, 2019). Bu ise medeniyet vaadiyle toplumların sömürgeleştirilmesi ve Batı’nın dünyayı, emperyalizm yoluyla hâkimiyet altına alması demekti. Çünkü sömürmenin en kolay yolu sömürülecek bölgenin hukuksuz, istikrarsız, yabani olarak takdim edilmesindeydi ve bu, sömürge politikalarını meşrulaştırmak için sıkça başvurulmuş elverişli bir yaklaşımdı.

19. yüzyıl öncesinde başta Kuzey ve Güney Amerika ile zaten başlamış olan sömürge faaliyetleri, bu yüzyılda elde ettiği meşru medeniyet söylemi vasıtasıyla Asya ve Afrika kıtalarının içlerine kadar ulaştı. 1. Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı’nın bölge hâkimiyetinin zayıflayıp bütün bir İslam coğrafyasının Batı istilaları karşısında savunmasız kalmasıyla da dünyanın neredeyse tamamı Batı emperyalizmine açık hâle geldi. Ayrıca Batı’nın medeniyet

söylemleriyle girdiği bu topraklar, yüzlerce yıl “ciddi iktisadi ve siyasi sorunlarla boğuşmak; yoksunluk, yoksulluk ve istikrarsızlık anaforu” (Aral, 2016: 128) ile baş etmek zorunda kaldı.

Burada bir konuya dikkat çekmenin faydalı olacağı düşünülmektedir. İnsanın sireti elindedir denilmiştir çünkü insan, hayallerine ve fikirlerine el vasıtasıyla gerçeklik kazandırır. Bu ise iki uzuv arasındaki basit bir ilişkiden daha derin bir anlamı ifade eder. Nitekim 20. yüzyıla gelindiği zaman tecrübe edilen 1. Dünya Savaşı ile Batı’nın insanlığa medeniyet değil yıkım getirdiği görülmüş ve bu tecrübe Avrupa’nın kendisi de dâhil olmak üzere toplumlarda ideal medeniyet tezinin sarsıntıya uğraması ile sonuçlanmıştır. Örneğin Toynbee, yaklaşık olarak 300 yılda yirmi altı medeniyetin on altısının Batı tarafından bizzat imha edildiğini, dokuzunun ise etkisiz hâle getirildiğini ifade eder (Kaplan, 2022: 165). Bütün bunlar göstermektedir ki fikrin ve elin birleşimiyle insan, “medeniyet de kurabilir, varlığı ateşe de verebilir” (Kalın, 2019: 258). İnsanlığın âleme verdiği zararın ise diğer varlıkların verdiği zararlarla kıyas kabul etmeyecek ölçüde olduğu açıktır. İbn Sina’nın varlık âlemi içerisindeki insanların anlamlı bir birliktelik oluşturabilmesinin yolunun adalet kavramıyla yakından bağlantılı olduğunu söylemesi bundandır. Nitekim Sokrates de Kallikles ile arasında geçen diyalogda adalet ve düzen arasındaki ilişkiye şu şekilde dikkat çeker:

Bilgeler; gökyüzü ve yer, tanrılar ve insanlar, dostluk, kurulu düzene uygunluk, ölçülülük ve adalet birbirine bağlıdır, derler. Sevgili dostum! Bu nedenle dünyaya, düzensizlik ve karışıklık değil de düzen ismi verilir. (Platon, 2023: 140)

Dostluk, ölçülülük ve adalet sonucunda elde edilen düzen ile Batı düşüncesinde eşyadan başlayarak insanı, canlıyı ve tabiatı tahrip eden hâkim fikrin sebep olduğu kaos birlikte düşünüldüğü zaman varlığa adalet yerine faydacılık, denge yerine üstünlük, dostluk yerine boyun eğdirme amaçlarıyla yaklaşmanın insanlığa medeniyet değil hegemonya getireceği ve böyle bir davetin bütün parlak sözlerine ve vaatlerine rağmen bilinçli halklar tarafından tazyike uğramakla sonuçlanacağı açıktır. Nitekim Akif de insanın hürriyetini elinden alarak onu sömürge unsuru hâline getirmeyi amaçlayan Batı’nın barbarlığına “Hangi çılgın bana zincir vuracakmış? Şaşarım!” sözleriyle haklı bir müdafaada bulunmakta; Batı’nın sunduğu medeniyet modelini “tek dişi kalmış canavar” olarak nitelendirmekte ve bu değerleri alt üst eden seküler, kendine hümanist istilanın engellenebilmesi için halkına “siper et gövdeni!...” çağrısında bulunmaktadır. Akınlara karşı siper olabilmenin ise öncelikle çağı tanımaktan, tarihle yüzleşmekten ve nihayet yaşanılanları anlamlandırabilmekten geçtiği malumdur. Çünkü çağını tanımaktan kaçınanların; tanımlanmaktan, özne olma konumunu yitirip nesneleşmekten kaçınamayacağı açıktır (Kaplan, 2022). Nitekim İsmail Kılınçarslan’ın İbrahim Kalın’a ait *Barbar, Modern, Medenî: Medeniyet Üzerine Notlar* isimli kitabın ön söz kısmında yer verilen şu sözleri durumu açıklaması bakımından önemli görünmektedir:

Washington'ı, Londra'yı, Berlin'i, Paris'i mamur ederken; Bağdat'ı, İstanbul'u, Kahire'yi, Şangay'ı, Bombay'ı çölleştirmeye, bedevileştirmeye çalışan vahşilerin borusunun öttüğü bir dünyada yaşıyoruz ne yazık ki. Bugünün bütünüyle vahşi ve kendisinin dışındaki tüm medeniyetleri 'yok hükmünde' sayan tek merkezli dünyasıyla esaslı bir hesaplaşmaya girişmeden 'bir arada yaşamak' meselesiyle ilgili mesafe alabileceğimizi düşünemeyiz. (Kalin, 2019: 7)

1.3. Osmanlı İdaresindeki Suriye ve Filistin Bölgesine Genel Bakış

1792 yılında Rus İmparatorluğu ile Yaş Antlaşması'nın imzalanmasının ardından gerileme sürecine giren Osmanlı Devleti için 19. yüzyıl, imparatorluğun en karışık ve en çetin yüzyılı olarak tarif edilir. Bu yüzyıl, Fransız İhtilali (1789) ile yükselmeye başlayan eşitlik, özgürlük, adalet sloganlarının ulusçuluk fikri ile perçinleşerek özellikle Avrupalıların kışkırtmasıyla milletlerin kendi devletlerini kurma yolunda adımlar attığı; Batı medeniyetinin sömürgecilik faaliyetlerini artırdığı ve böylece zayıflayan imparatorluğa ait toprakların hızla dağıldığı bir döneme denk gelir. Batılıların adlandırmasıyla “Orta Doğu” adı verilen bölgede, bugün hâlâ çözülemeyen problemlerin çıkış noktasını da yine bu yüzyılda aramak gerekir.

Bu çalışmada, Orta Doğu'nun yumuşak karnı olan iki belde Suriye ve Filistin üzerinden Osmanlı'nın bölge hâkimiyetinin zayıflamasına dair bir portre çizilecek ve Avrupa'nın bölgedeki emellerine yönelik yürüttüğü stratejilere genel itibarıyla yer verilecektir.

1.3.1. Osmanlı Devlet Tarihinde Suriye ve Filistin

Yavuz Sultan Selim'in 1516 Mercidabık Muharebesi'nde elde ettiği zaferin ardından Suriye ve Filistin Bölgesi Arap vilayeti beylerbeyliğine bağlandı. Din, mezhep ve ırk yönünden çok çeşitlilik gösteren bölgede, dönem dönem yaşanan dalgalanmalara rağmen çoğunlukla Şam merkezli idari bir yapılanma bulunuyordu. Fransız ordusunun Cezzâr Ahmet Paşa tarafından Akkâ'da mağlup edilmesinin ardından Avrupalı devletlerin eliyle çalkantılı bir sürece giren Şam vilayeti, I. Dünya Savaşı sırasında 400 yıl boyunca kaldığı imparatorluğun hâkimiyet sınırlarından payderpey çıkarıldı. Sonuç olarak Filistin'de 1917 yılında İngiliz, Suriye'de ise 1920 yılında Fransız manda idaresi başlamış oldu.

1.3.2. 19. Yüzyılda Suriye ve Filistin

Avrupa'nın Bilâd-ı Şam üzerindeki planları ilk olarak Napolyon Bonapart'ın 1798/1799 Mısır-Suriye işgaliyle başladı. Bu tarihten önce Suriye Bölgesi'nde yaşanan isyan ve

karişıklıklara karşın Filistin, Osmanlı hâkimiyetine geçmesinin ardından Fransız işgaline kadar tarihteki en sakin dönemini yaşamıştır (Sarinay, 2019: 5).

Napolyon, 18. yüzyılın sonlarında başlattığı işgalde elde edeceği zaferin ardından Yahudilere bölge topraklarından pay vereceğine dair vaatlerde bulunuyordu. Bugün İsrail'in yönetiminde olan Akkâ önlerinde Şam Valisi ve hac emiri Cezzâr Ahmet Paşa ile karşılaştı ancak paşanın karşısında aldığı yenilgi ile geri çekilmek zorunda kaldı. Batılı devletler, yaşanan bu olayın ardından bölgede el altından hâkimiyet kurmanın başka bir yolunu aradılar. Buna göre Arap vilâyeti adı verilen ve Kudüs'ün de dâhil olduğu bölgede doğrudan varlık gösterilmeyecek ancak yerel yönetim koltuğuna getirilecek olan kişi kendi adlarına çalışacaktı. Fransızlar, o dönemde Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın bu düşünce için biçilmiş kaftan olacağını fark ettiler. Paşa 1805 yılında Mısır valiliğine getirildi. Bu dönem aynı zamanda Cezzâr Ahmet Paşa'nın vefat ettiği ve Vehhabilik tehlikesinin Suriye üzerinden yayılma gösterdiği zamana denk gelir. Mehmet Ali Paşa, bu tehlikeye karşı 1811 yılında askerî birliklerini harekete geçirdi. Onun Vehhabilik karşısında verdiği mücadele bölge idaresinde giderek söz sahibi olması sonucunu doğurdu. 1831 yılına gelindiği zaman ortamın da elverişli olmasıyla nihayet bütün Suriye'yi ele geçirdi (Buzpınar, 2024: 551). Bölge, sıkı bir denetim kuracak olan oğlu İbrahim Paşa'nın idaresine verildi.

İbrahim Paşa'nın Suriye Bölgesi'nde söz sahibi olduğu süreçte Avrupalı devletler vakit kaybetmeden Filistin'de konsolosluklar açmaya ve bu konsolosluklar aracılığıyla manastır, okul gibi müesseseler adına arazi almaya başladılar. Aslında bu dönemde, Osmanlı da Avrupalılara karşı daha hoşgörölü davranıyor, Avrupa'nın gelişmişliğinden istifade etmek üzere tavizlerde bulunuyordu (El-Umde, 2022: 296). Ancak Mehmet Ali Paşa ve oğlunun bölge siyaseti, Osmanlı'dan farklı olarak Osmanlı'ya karşı Batı lehine tutum sergilemeye yönelikti (Buzdağı, 2024: 552). Öyle ki bir yandan yerel yönetimin haberi dâhilinde konsolosluklar eliyle topraklar alınıyor bir yandan Avrupa, kendi vatandaşlarını bu bölgede yer edinmeye teşvik ediyor bir yandan ise özellikle Filistin topraklarında Yahudi lehine politikaların giderek arttığı gözlemleniyordu (İlhami, 2016: 283).

Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa, Filistin idaresinde söz sahibi olmadan önce Kudüs'e ziyarette bulunan Hristiyan ve Yahudi hacılardan vergi alınıyordu. Paşa, önce vergi sistemini süresiz olarak kaldırdı ardından ise yönetimden izinsiz olarak vergi tahsil edenlerin ellerinin kesileceğini haber verdi (İlhami, 2016: 284). Ayrıca Hristiyanlara ve Yahudilere önemli mevkiler verilmeye başlandı, misyonerlik faaliyetleri serbest bırakıldı ve bu dönemde sinagog inşaları ile Yahudi göçlerinde fark edilir bir artış görüldü. Muhammed İlhami konuyla ilgili şu anektoda yer verir:

...İslam dünyasında daha önce böyle bir ihlal görmeyen Hz. Ömer Mescidi'nin yaşlı hizmetçileri hıçkırarak hıçkırarak ağlamıştır. Yerel yönetimin yabancıların mescidi her ziyaret edişlerinde yönetimi ve misafirlerini, içindeki öfkeli gruplardan koruması için bir askerî birliği görevlendirmesi gerekiyordu. (Basile, 1989: 165, akt. İlhami, 2014: 287)

Yahudi ve Hristiyanlara yönelik getirilen açılımlara karşın Müslüman halk üzerinde ikircikli bir politika izleniyordu. Örneğin Müslüman halka zorunlu askerlik uygulaması getirildi ancak gayrimüslim tebaa bundan muaf tutuldu. Ayrıca bölgede zaman zaman ortaya çıkan yerel isyanların bastırılması için ordu masraflarını karşılamak bahanesiyle Müslüman halktan alınan vergiler artırılıyor, camiler askerî kışlaya dönüştürülüyordu. Bütün bu olaylar, doğal olarak Müslüman halkta tepkilere neden oldu. İlhami çalışmasında, konuyla ilgili şu aktarımda bulunur:

Bu durum, Birinci Suriye (Biladüşşam) Ayaklanması'na sebep olmuş ve bir Türk genci ahşaptan bir haç yaparak Yafa'dan Nablus'a gitmiş, elindeki bu haçla Nablus'taki büyük caminin minaresine çıkarak minareden yüksek sesle 'Muhammed'in dinî gitti mi? Yok mu oldu? Haç Hilal'in önüne mi geçti? İçinizde bu Hristiyan İbrahim Paşa ile savaşıacak bir Müslüman yok mudur?' diye bağırıştır" (Barakat, 2014: 139, akt. İlhami, 2014: 291)

Yönetimden duyulan rahatsızlıklara tepki olarak Suriye vilayetlerinde çıkan yerel isyanlar, İbrahim Paşa'nın emriyle sert askerî tedbirlerle akamete uğratılıyordu. Müslüman halkın yalnızlığına karşın Moses Montefiore gibi Yahudi önderler özellikle İngiliz Konsoloslugu aracılığıyla dinî kurumlar, eğitim müesseseleri gibi yapılar inşa ediyor böylece toprak üzerinde yayılarak varlık alanlarını genişletiyorlardı. Aydınlanma sonrası diğer milletlerde yükselen milliyetçi sesler henüz Yahudileri etkilememişti ancak resmî müesseselere sahip olma yoluyla ihtiyaçları karşılanacak Yahudi halkının, ilerleyen süreçlerde kendilerine sahip çıkacak ve haklarını savunacak bir devlet talebinde bulunabileceklerini hayal ediyorlardı. 19. yüzyılın başlangıcında atılan bu adımlar, yüzyılın sonlarında milliyetçi temellere dayanan Hovevei Zion ve Bilu gibi daha sistemli sömürgeci topluluklar ortaya çıkaracak, bu gruplar amaçlarına ulaşabilmek için Rotschild gibi zengin Yahudi ailelerden sermaye talebinde bulunacaktı. Ancak ideolojik temellerden dolayı çekimser kalan zenginlerin sınırlı destekleri nedeniyle izlenilen yöntem büyük bir atılım gerçekleştiremeyecekti.

Osmanlı ordusunun, 1839 yılında Suriye ve Filistin Bölgesi'ni yeniden ele geçirmek üzere harekete geçip Nizip sınırlarında bozguna uğraması üzerine Avrupalı devletler araya girdi. Birkaç yılı bulan ve sonuç alınamayan gerginliklerin ardından 1841 yılında Mehmet Ali Paşa ve oğlu yönetimden çekilerek bu bölgeleri Osmanlı'ya bıraktı. Ancak Kavalalı döneminin sona ermesi, bölgede temelleri atılan projeleri akamete uğratmadı. Aksine Hristiyanlara ve Yahudilere bu döneme kadar verilen tavizler ileride gerçekleşecek Siyonist çalışmaların işini kolaylaştıracaktı (İlhami, 2016: 282).

Osmanlı'nın bölgeye yeniden hâkimiyetinin ardından İstanbul'da ilan edilen Tanzimat Fermanı ile bölgeye yeni düzenlemeler getirildi; Suriye vilayet sistemine geçildi ve vilayetlerde azınlıkların da temsil edildiği bir meclis kuruldu. Ancak bölgede varlık gösteren tek güç Osmanlı değildi. Avrupalı Devletler de bölgedeki çıkarlarına yönelik siyasi, ekonomik, sosyal ve dinî çalışmalar yürütüyor gayrimüslim vatandaşları bu konuda teşvik ediyordu. Özellikle Tanzimat Dönemi'nde azınlıklara verilen haklarda yapılan düzenlemeler; Batı'nın ticari faaliyetleri vesilesiyle azınlıkların ekonomik yönden yerli halktan daha iyi bir konuma gelmesi ve nihayet 1856 yılında Islahat Fermanı ile var olan hakların daha da genişletilmesi azınlıkların daha rahat davranmalarına (Buzdağı, 2024: 552) ve Müslüman kesimin de yeniden ayaklanmasına neden oldu. Lübnan'da başlayan çatışmalar, Şam'a sıçradı ve yüzlerce insan bu çatışmalarda hayatını kaybetti. Bu olayların ardından Lübnan'a Avrupalı devletlerin kontrolünde olacak özerk bir statü kazandırıldı.

Sultan Abdülaziz (1861-1876) ve Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) dönemlerinde, bölgede sükûn ve istikrar sağlanmaya yönelik çalışmalar yapıldı. Buna Vehhabi İsyanları'nın bastırılması, Suriye-İstanbul arasında telgraf hattının kurulması ve Vilayet Nizamnamesi (1864) ile valilerin konumunun güçlendirilmesi örnekleri verilebilir (Buzdağı, 2024: 552). Yapılan çalışmalardan kısa süreli verim alındıysa da 1877-1878 Doksanüç Harbi'nin olumsuz etkileri bölgedeki devlet otoritesinin yeniden sarsılmasına neden oldu. Bundan sonraki süreçte ise Osmanlı aleyhine söylemler duyulmaya başlandı ve bölgede, Sultan II. Abdülhamit'e karşı güçlü bir muhalefet oluştu. 1908 Meşrutiyet'in ilanına kadar gelişen bu muhalefet dalgası ile Suriye, Arap milliyetçisinin merkezi konumuna geldi ancak bu durum, devletten bir kopuşu amaç edinmekten daha çok Avrupa müdahalelerine, yönetimdeki istikrarsızlıklara ve yolsuzluklara karşı bir tepki niteliğindeydi (Hut, 2016: 114-115). Bahsi geçen Arap bağımsızlığı idealleri ise I. Dünya Harbi'nde Mekke Emiri Şerif Hüseyin'e Suriye'nin de dâhil olduğu bir Arap Krallığı kurulması sözü verilmesiyle görülecekti. Şerif Hüseyin'in 1916 yılında Osmanlı'ya karşı isyan etmesinin ardından Osmanlı, 1917 yılında Kudüs'ten 1918 yılında ise Şam'dan çekildi. 1918 Mondros Mütarekesiyle ise Osmanlı'nın Suriye varlığı resmen sona erdi. I. Dünya Harbi'nden ağır yeniler ve büyük acılarla çıkan Suriye halkı, Fransızların Suriye işgaliyle bölgede mezhep/din çatışmalarını tetiklemesi sonucunda millî bir kimlik oluşturmada ve istikrar sağlamada gecikti.

1.3.3. Filistin'in Tarihteki Önemi

Adını, milattan önce Kavimler Göçü'yle bölgeye gelen Filistler'den alan Filistin; ilk çağlardan itibaren Asurlar, Pers, Roma gibi sayısız devlet ve imparatorlukların hâkimiyet alanına girmiş, Hz. Ömer'in hilafet döneminde İslam topraklarına katılmış; Emevi, Abbasi, Selçuklar, Memlukler ve nihayet Osmanlı hâkimiyetiyle geçmişten günümüze çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Filistin'in tarih boyunca gözde bir konuma sahip olmasında kendine has özelliklerinin etkili olduğu ve günümüzde gelişen olaylarda dahi bu özelliklerinin etken rol oynadığı bilinen bir gerçektir. Bunlardan birincisi ve en önemlisi üç İbrahimî din olan İslamiyet'te, Yahudilikte ve Hristiyanlıkta ortak peygamber ve mekân tasvirleri üzerinden kutsal kabul edilmesidir. Bu nedenle topraklarına arz-ı mev'ud yahut arz-ı mukaddes adı verilmiş, üç kitabi dinde de geleceğe dair tasavvurlar Filistin toprakları üzerinden inşa edilmiştir. Bir başka özelliği ise Filistin'in hayat koşullarına uygun iklimi, tarıma elverişli bitki örtüsü, verimli ova ve arazileridir. Öyle ki bölge, bu zengin çeşitliliğinden dolayı Tevrat'ta yirmi yerde “süt ve bal akan diyar” olarak tasvir edilir (*Tevrat*, t.y., Çık. 3:8; Lev. 20:24; Say. 14:8). Son olarak Asya ve Afrika kıtaları arasında köprü vazifesi görmesi onun çağlar boyunca cazibe merkezi olmasının ve istilalara maruz kalmasının bir başka sebebidir.

1.3.4. Dinî İnançtan Politik Siyonizm'e Geçiş

Milattan sonra 70 yılında Romalılar tarafından Filistin topraklarından tamamen sürülen Yahudiler, dünyanın dört bir yanına dağıldı. Geleneksel Yahudi inancına göre Tanrı tarafından vaat edilen bu topraklara bir gün Mesih ile birlikte yeniden döneceklerdi. Mesih gelmeden yapılacak herhangi bir topluca giriş ise cezalandırılma sebebiydi ve bu nedenle de Yahudi dinine göre böyle bir eylem yasaktı (Özalkan, 2020). Yahudiler, bu vaatle yüzlerce yıl ta ki Fransız İhtilali'ne kadar başka milletlerde gördükleri ayrımcılığa, baskılara ve tahkirlere karşı genel olarak pasif bir tutum sergiledi. 19. yüzyılın ikinci yarısında ise ihtilalin getirdiği özgürlük, eşitlik gibi kavramların kendileri için de geçerli olacağına inandılar. Hatta kimi Yahudi düşünürler, benimsenme ve asimile olma süreçlerinin hızlanması için Yahudilere; toplumlar tarafından soyutlanmalarına neden olan bazı geleneklerini, giyim kuşama dair bazı âdetlerini hatta dinî yaşamlarındaki bazı kırmızıçizgilerini terk etmelerini söylüyor, böylece içerisinde yaşadıkları toplumlara ayak uydurarak asimile olabileceklerini iddia ediyorlardı. Yahudi aydınlanması anlamına gelen “Haskala” ile öne sürülen bu görüşlerin ilerleyen

süreçlerde işe yaramayacağını çünkü daha evvel “sosyal ve entelektüel düzeyde gördükleri” (Özalkan, 2022: 299) ayrımcılığın bu defa ırk meselesine dönüştüğünü görmek uzun sürmeyecekti.

19. yüzyılın ikinci yarısında Prusya ve Polonya’da getto adı verilen bölgelerde yaşayan Doğu Avrupa Yahudileri, toplumun Sanayi Devrimi’yle gerileyen ekonomisinden sorumlu tutularak günah keçisi ilan edildi (Murphy, 2022: 322) ve pogrom adı verilen işkencelere maruz kaldılar. Bu olay, Doğu Avrupa’da yaşayan Yahudi halkların 1880 yılından itibaren toplu olarak göç etmesine neden oldu. Bu göçlerde çoğunluk Amerika’ya yerleşti bir kısmı da Filistin topraklarına gitti. 1882-1903 yıllarında ise İspanya, bünyesinde yer alan Yahudileri ülkesinden kovdu. Batı Avrupa’da ise antisemitik/Yahudi nefreti üzerine söylemler çoğalmaya başlamıştı. Aydınlanmanın getirdiği milliyetçi düşüncelerin Yahudilerin toplumlardan izole edilmeleri diğer yandan kendi içlerinde Yahudiliği bir din değil bir ırk olarak tasavvur etme yoluna giden görüşlerin de artmasına neden oluyordu. Bu kabulden yola çıkarak geleneksel inanışta var olan “vaat edilen topraklara dönme” fikri milliyetçi bir yapı kazanarak “Eretz İsrail”e dönme ve burada bir Yahudi Devleti kurma düşüncesine evrildi. Temelleri Rusya’daki pogromlara dayanan (Cleveland, 2008) ve Siyonizm olarak tanımlanan bu görüş, adını Eski Ahit’te geçen (Mez., 48:2; 48:11) ve Kudüs’te bulunan Siyon Dağı’ndan alıyordu. Kavram ise ilk defa 1891 yılında Almanca olarak ifade edildi (Özalkan, 2020: 294).

Bu dönemde milliyetçi Yahudilerin toprak sahibi olması gerektiğini savunan başka bir isim daha vardı. Theodor Herzl, 1897 yılında *Der Judenstaat (Yahudi Devleti)* isimli eseriyle çıkış yaptı. Onun kendisinden öncekilerden farkı Yahudilere bir devlet fikri vermesi değil var olan devlet fikrine çözüm olarak sunduğu metottaydı. Buna göre Herzl, bir Yahudi Devleti kurmanın ancak büyük devletlerle anlaşma yapılması ve bu devletlerin desteklerinin alınması yoluyla gerçekleşebileceğini düşünmekteydi. 1897 yılında İsviçre’nin Basel şehrinde yapılan konferansta görüşlerinin kabul edilmesinin ardından siyasi/politik Siyonizm’in babası olarak görüldü.

Theodor Herzl, esasen seküler bir Yahudiydi ve ona göre kurulacak devlet de seküler milliyetçi bir yapıda olmalıydı. Hatta mekânın dahi onun için önemi yoktu. Herzl, Basel Konferansı’nda Arjantin toprağını teklif etmişti ancak yanında bulunanlar dindar Yahudilerin de desteğinin alınması bakımından Siyon idealini canlandırmanın iyi bir fikir olacağına inanıyordu. Böylece İngiltere’nin Uganda teklifi ve Herzl’in Arjantin düşüncesi reddedilerek Filistin toprakları Siyonist maksatların yeşereceği yer olarak belirlendi. Bu bölgede yaşayan halkın ise geçici bir süre için burada bulundukları, Filistin topraklarının asıl sahiplerinin Yahudiler olduğu, Yahudilerin vatansız bir halk Filistin’in ise halkı olmayan bir vatan olduğu

iddiasında bulunuldu. Yine onlara göre Filistin toprakları boştu, geri ve atıl bırakılmıştı. Yahudiler bölgeye Batı teknolojisini getireceklerini ve böylece kendileriyle medeniyetin geleceğini söylüyorlardı (Baraijia, 2020: 433).

Osmanlı'nın Yahudilerin amaçlarını anlaması ise Abdülhamit'in tahta çıkışının hemen öncesine rastlar. Batılı devletlerin ve Yahudilerin Filistin üzerindeki projelerini anlayan yönetim, 1874 yılında Kudüs'ü Şam vilayetinden ayırarak buraya müstakil bir mutasarrıf atadı ve böylece Kudüs ile özel ilgilenme yoluna gidilmiş oldu. Ancak asıl tedbirler Abdülhamit döneminde alınacaktı. Bu amaçla Yahudilere toprak satışı yasaklandı ve daha önce gerçekleşen alım-satımlarda ise tapu teslimi geciktirildi. Yerli halka, topraklarını terk etmemeleri için destek verildi. Eğitim, sağlık konularında iyileştirmeler yapıldı. Yol çalışmaları yapıldı, şehirlerarası tren ağları kuruldu, deniz ticaretine yönelik atılımlar gerçekleştirildi. Emniyetin sağlanması bakımından askerî kışlalara önem verildi. Ayrıca padişah, toprak alım-satımının önüne geçebilmek için atıl durumdaki toprakları kendi üzerine alarak vergilerini ödedi. Padişahın çabaları bu dönemde meyve verdi ve halkın toprağa bağlılığı arttı, şehirler imar edildi. Kudüs ve çevresini ziyarete gelen Yahudilere yönelik ise bazı kısıtlamalar getirildi. Örneğin “kırmızı tezkere” uygulaması ile Kudüs'e giriş çıkışlar takip edildi. İttihad ve Terakki'nin Abdülhamit'i tahttan indirmesinden sonra ise bu uygulamalar başta olmak üzere birçoğu akamete uğradı. Toprak satışı yeniden serbest bırakıldı. Nihayet tarihler 1917'yi gösterdiği zaman İngiliz Dışişleri Bakanı Arthur James Balfour, Yahudilerin önde gelen ismi Rothschild'e bir mektup gönderdi. “Balfour Deklarasyonu” adıyla bilinen mektuba göre Siyonistlerin bölgedeki hedefleri ilk defa bir “Süper Güç” tarafından açıkça kabul ediliyordu (Kılınç, 2023: 60). Böylece 1. Dünya Savaşı ile birlikte İngilizler tarafından resmen işgal edilen Filistin'de adım adım Siyonist işgalinin önü açıldı.

İKİNCİ BÖLÜM

YAZARLAR VE ESERLER HAKKINDA BİLGİ

Bu bölümde, çalışmaya kaynak teşkil eden yazarlar ve eserleri hakkındaki ön bilgilere yer verilmiştir. Yazara dair bilgiler, detaylı hayat serüveni anlatımından ziyade yazarın bölgede bulunma amacı, eserde kullandığı dil ve üslup, eser boyunca üzerinde yoğunlaştığı meseleler ve dikkatini çeken konular gibi eser ve yazar hakkında genel görüntü sunan veriler üzerinden yapılmıştır. Dokuz ayrı yazardan on eserin incelendiği bölümde yazar sıralaması, büyükten küçüğe olacak şekilde doğum tarihlerine göre verilmiştir.

2.1. Pierre Loti, *Kudüs*

Fransız yazar Pierre Loti (1850-1923) eser içerisinde, dinî inancını kendi içinde kaybettiğini söyler (Pierre Loti, 2020: 59) ve yıllarca yaşadığı inanç problemlerine cevap bulmak amacıyla 1895 yılında Kudüs'ü ziyaret etmek üzere Hristiyan hacı adayı olarak yolculuğa çıkar. Yolculuk esnasında kaleme aldığı hatıralarında, ziyaret ettiği mekânları ve bu mekânların kendisine hissettirdiklerini anlatır. Tasvirlerin geniş yer tuttuğu anlatımda, yazarın eser boyunca melankolik bir ruh hâli taşıdığı görülmektedir. O, gezip gördüğü her yerde İsa Mesih ve Meryem'den kalan maneviyatı ve onların dönemine ait temiz inancı yakalayabileceği bir atmosferi aramaktadır. Bu nedenle içinde, ziyaret ettiği yerlerde eski çağların samimi dinini bulamama korkusu taşır. Gazze'de başlayan yolculukta yazar, Kudüs'e olan yolculuğunu buradan itibaren duygusal bir dille şu sözlerle kaleme alır: "... Kudüs!.. Bu dünyada benden önce yaşamış pek çok kişi onun hakkında öyle derin, öyle görkemli eserler yazmış ki... Ama ben yalnızca şimdiki hüznün verici hâlini ve yıkıntılarını yazmak istiyorum" (Pierre Loti, 2020: 13).

Endişesinin gerçek olduğunu kutsal yerleri ziyaretinde din adamlarından başlayarak dünyevileşmenin mekâna hâkim olduğunu gördüğünde anlar. Onun deyimiyle ilk Hristiyanların gösteriş ve süslerden uzak mekânları buralardan uzaklaşmış gibidir. Sonuç olarak çocukluğundan beri hayallerinde büyüttüğü sade Hristiyan inancını, bu bölgedeki hac ziyaretinde bulamadığını söyler. Ayrıca yazar, Batı'nın yeni yüzünün bölgenin manevi atmosferine zarar verdiğini düşünmektedir. Bu konudaki serzenişini şöyle ifade eder:

“...imanla dolu eski çağlar artık sona ermiş. O devirler geri gelmemek üzere gitmiş ve insanlar bakışlarını artık Batı ve kuzey ülkelerine, yeniçağların habercisi, korkunç ve buz gibi ülkelere çevirmiş ” (Pierre Loti, 2020: 30).

Arayışları sonuçsuz kalan yazar, Hristiyanlara ait mekânların iç karartıcı atmosferine karşılık Kubbetü’s-Sahra özelinde Müslümanlara ait kutsal yerlerin insana ferahlık veren bir atmosfere sahip olduğunu ve bu nedenle arayışlarının İslam’da son bulabileceğini düşündüğünü anlatır.

Seyahatname ve hatırat türü niteliği taşıyan eser, Kudüs’teki Hristiyan mabet ve ziyaret yerlerine dair önemli detaylar sunmaktadır.

2.2. Ahmet Rasim, Suriye ve Filistin Seyahati

Yasin Beyaz’ın hazırladığı ve Pinar Yayınları tarafından neşredilen *Suriye-Filistin Seyahati* isimli eser, Ahmet Rasim’in Suriye-Filistin Bölgesi’ne 1898 ve 1914 yılında yaptığı ziyaretler esnasında kaleme aldığı ve sırasıyla *Servet*, *Tasvir-i Efkâr* gazetelerinde yayımlanan telgraf ile mektuplardan oluşmaktadır. Ayrıca Ahmet Rasim, 1898 yılında yaptığı ziyaretlerden hatırında kalanları *Resimli Perşembe* ve *Donanma Mecmuası*’nda da yayımlamıştır. Yasin Beyaz’ın, hazırladığı kitapta yazarın bu yazılarına da yer verdiği görülmektedir.¹

Servet gazetesinde yayımlanan telgraf ve mektuplar, 1898 yılında Alman İmparatoru II. Wilhelm’in ziyareti ve yolculuğu hakkındadır. Yazar, bu yazılarında ailesinden uzaklaşmanın hüznünü taşıdığını anlatır. *Resimli Perşembe* ve *Donanma Mecmuası*’nda ele aldığı hatıralarda ise yolculuk esnasında parasızlık nedeniyle yaşadığı sıkıntıları ve başından geçen maceraları konu edinmiştir.

Bu çalışmada, yazıların içeriği dolayısıyla *Tasvir-i Efkâr*’da yayımlanan hatıra ve seyahat yazıları üzerinden inceleme yapılmıştır. İlgili yazılarda, Ahmet Rasim’in esprili bir dil kullandığı ve yer yer tarihî bilgilere yer verdiği görülmektedir. Yazar, gözlem yoluyla Osmanlı’nın bölgedeki ihmallerini incelemiş; bunun getirdiği sonuçları değerlendirmiş ve bölgede gelişen dağılmaya çözüm yolları aramıştır. Yazar, dönem içerisinde gerek bölgedeki istikrarsızlık gerekse Batılı devletlerin çalışmaları sonucunda Araplarda zayıflamış olan “Osmanlı’ya bağlılık” fikrinin yeniden tazelenmesinin yolunun da bölge idaresinde hükûmet

¹ İlgili çalışmada, Yasin Beyaz’ın *Tasvir-i Efkâr* yerine *Tasfir-i Efkâr* demeyi tercih ettiği görülmüştür. Ayrıca Beyaz, telgraf ve mektupların orijinal hâline dokunmamış yalnızca gerekli gördüğü kelime ve izahlar için dipnot şeklinde şerh düşmüştür. Ayrıca yer yer yazım hatalarına da rastlanılmaktadır: Haret [hazret s. 80], bie şekilde [bir şekilde s.113], yol amla [yol alma s. 121], kullanılmaktadır [kullanılmaktadır s. 150].

tarafından yapılacak yeni düzenlemelerden geçtiğini düşünmektedir. Ona göre bir diğer çözüm ise bölge milletlerini İslam'ın gayesinde birleştirmektir. Birinci Dünya Harbi döneminde cephede bulunduğu süreç boyunca savaşa dair yaptığı değerlendirmelerin de yer aldığı yazılarda yazar, Osmanlı'nın bu denli geniş topraklara sahip olmasının altında yatan amacın İslam'a hizmet olduğunu belirtir. Ayrıca Ahmet Rasim, yazılarında yer verdiği düşüncelerine göre o gün cephelere giden askerlerin ortak özelliğinin Müslüman olmaktan ileri geldiği ve bu vesileyle düşmana karşı birlik oldukları görüşündedir.

2.3. Emir Şekip Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları*

1869 yılında Cebel-i Lübnan'da doğan Emir Şekip Arslan, Enver Paşa'nın samimi bir arkadaşı aynı zamanda Meclis-i Mebusan'ın Havran mebusudur. Çocukluğunda şiirle meşgul olmuş, gençliğinde Muhammed Abduh'tan dersler almış ve hayatı boyunca Sünni kaidelere göre yetişmiş Dürzi bir prenstir. Aynı zamanda Osmanlı'ya bağlılığıyla da bilinmektedir.

Yazar, kendi hayatını anlattığı eseri yazma sebebini açıklarken Osmanlı'ya bağlılığının aşırı olduğu gerekçesiyle bazı Araplar tarafından itham edildiğinden bazılarının ise kendisini, ittihatçı olduğu iddiasıyla hedef hâline getirdiklerinden bahseder. Bütün bunların yanı sıra dostlarının da kişiliğini olduğundan fazla yücelttiğini anlatır ve nihayetinde kendi dilinden kendisini ve yaptıklarını anlatmaya karar vermiştir. Meşrutiyet Dönemi'nden itibaren yazmaya başladığı anılarının büyük çoğunluğunda Araplar ile hükûmet arasındaki ara bulucu çalışmalarını anlatmaktadır. Ayrıca Arslan'ın düşüncesine göre bölgedeki Arap milliyetçiliğini tetikleyen çalışmalarda Avrupa'nın da parmağı vardır. Böyle karışık bir ortamda Araplar arasında milliyetçi görüş içerisinde olanlara karşı idam ve sürgünlerle sert tedbirler alan Cemal Paşa'nın siyasetini ise hatalı bulmaktadır. Kendi çocukluğuyla başladığı ve 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başında yaşanan kaotik süreçlerin anlatıldığı eser; yazarın Enver Paşa, Talat Paşa ve Cemal Paşa'nın ölümlerini anlatmasıyla son bulmaktadır.

Yazılar, kendi el yazısıyla yazdığı bir otobiyografi niteliğindedir. Eseri Arapçadan Türkçeye tercüme eden Halit Özkan, eserin Emir Şekip'in ölümünün ardından derlenmesi nedeniyle yazılarda bazı eksiklerin bulunduğunu ifade eder.

2.4. Cenap Şahabettin, *Suriye Mektupları*

Dr. Seda Özbek tarafından yayıma hazırlanan *Suriye Mektupları*, 1917 yılında Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın daveti üzerine Suriye ve Filistin'e seyahatlerde

bulunan Cenap Şahabettin'in; bu seyahatlerdeki gözlemlerini aktardığı mektuplarından oluşmaktadır. Yazarın 1918 yılında kaleme aldığı on yedi mektup dönemin *Sabah ve Zaman* gazetelerinde sırasıyla yayımlanmıştır.

Bu çalışmada, ilk olarak Cenap Şahabettin'in seyahat mektuplarının yer aldığı; Ötügen Yayınları'ndan çıkan ve Tayfun Haykır tarafından derlenen *Beyrut-Filistin ve Nablus İzlenimleri 1918* isimli eserden faydalanılması düşünülmektedir. Ancak yapılan incelemede Haykır'ın çalışmasında tüm mektuplara yer verilmediği görülmüştür. Bu nedenle Dr. Seda Özbek tarafından hazırlanan ve yazarın bütün mektuplarının yer aldığı *Suriye Mektupları* isimli eser kaynak olarak belirlenmiştir.

Bu eserde Özbek, mektupları yalnızca transkribe etmekle yetinmemiş; yazılarda öne çıkan meseleleri, Cemal Paşa ile yazar hakkındaki dönem dedikodularını, mektupların dil ve üslubuna dair konuları incelediği bir bölüme de yer vermiştir.

Sabah gazetesinde çıkan mektuplar, İstanbul'dan Suriye'ye kadar ve Suriye'de de Halep ve Şam şehirlerinden aktardığı gözlemleri içermektedir. *Zaman* gazetesinde ise o dönemlerde Suriye sınırlarında bulunan Beyrut ve daha sonra Filistin ziyaretine ait izlenimler yer almaktadır. Yazarın bu mektupları edebi bir dille yazdığı görülmektedir. Bölgeye hâkim olmaması nedeniyle yazılarının çoğunluğunu tasvirlerin oluşturduğu tespit edilmektedir.

2.5. Cemal Paşa, *Hatıralar*

Cemal Paşa, I. Dünya Harbi sırasında Suriye ve Filistin Bölgesi'ne 4. Ordu Kumandanı olarak atanmıştır. Ancak Paşa'nın vazife esnasında bölgede izlemiş olduğu siyaset ile asayiş ve düzeni sağlamak adına yaptığı faaliyetler hem ilgi hem de endişeyle takip edilmiştir. Özellikle Paşa'nın bölgedeki nüfuzu, hakkındaki duyumların büyümesine ve bölge krallığını ilan edeceği yönünde dedikoduların çıkmasına neden olmuştur (Atay, 2021: 92). Savaş bitiminde ise izlediği politika ve yaptıkları nedeniyle bölge ahalisi başta olmak üzere İstanbul'daki çevrelerce sert uyarılara maruz kalmış, hücumu uğramıştır. Gazetelerde, hakkında sert ifadeler ve alayvari haberler yer almıştır. Paşa, 1918 yılında yazdığı *Hatıralar*'ında bu ithamlara karşılık olarak başından geçen ve şahit olduğu olayları anlatmış; kendisine yöneltilen eleştirilere cevap vermiştir.

Paşa, bahsi geçen *Hatıralar*'ında bölge idaresinde elinden gelen özveriye gösterdiğini buna rağmen milliyetçi hareketlerin ihtilal hazırlıklarını ancak idamlar ve sürgünler yoluyla durdurabildiğini anlatmıştır. İstanbul hükûmetinin kendisini vazifeden alarak yerine Eski Alman Orduları Başkumandanı Falkenheim'i getirmiş olmasının ve başkumandanın

hatalarından kaynaklanan sürecin savaşın esas kaybedilme sebebi olduğunu söylemiştir. Delil teşkil etmesi açısından dönemin önemli isimlerine ait mektup ve yazıları da yeri geldikçe eserine almıştır.

2.6. Yusuf Akçura, *Mektuplarla Suriye-Filistin-Kudüs Seyahati ve Siyonizm Meselesi*

Yusuf Akçura, 1913 senesinde Rusya'nın Orenburg şehrinde çıkmakta olan *Vakit* gazetesinin muhabiri olarak Avrupalıların plan ve projelerine en fazla maruz kalan Orta Doğu topraklarına seyahatte bulunur. Yazarın Suriye (Beyrut), Hayfa, Yafa ve Kudüs memleketlerine yaptığı bu ziyaretleri esnasında bölgeye dair gözlemlerini kaleme aldığı mektuplar, 20 Nisan 1913'ten başlayarak 17 Ekim 1913'e kadar 24 mektup ve 26 tefrika hâlinde ilgili gazetede yayımlanır.

Mektupların aslı Tatarca kaleme alındığından dolayı yapılan çalışmada, 2019 yılında İşaret Yayınları tarafından yayımlanan ve Ömer Hakan Özalp tarafından Tatarca'dan aktarılan birinci baskı kullanılmıştır. Mektuplarının uzun, dilinin sade ve yalın olduğu görülmektedir. Filistin'i anlatan yazılarının ise daha kaliteli ve akıcı olduğu söylenebilir.

Mektuplardan anlaşıldığı üzere yazar, seyahati boyunca gördüğü yerlere dair olabildiğince fazla malumat elde edebilmek ve bu gözlemlerden hareketle özellikle Avrupalıların faaliyetleriyle Osmanlı'nın bölgedeki konumunu tetkik edebilmek amacıyla çok çeşitli mekânlara ziyarette bulunmuştur. Bunu yaparken Müslümanların gerilemesine sebep olan etkenleri, Avrupalıların ve Siyonistlerin çalışmaları ile kıyaslayarak aktarmakta ve bölgedeki hâkim medeniyetin değişim ve dönüşümü üzerine değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Eserinde yer yer Arap halkının tutum ve eylemlerini Rusya'nın Müslüman halkı ile karşılaştırmalar yaparak anlattığı görülmektedir. Örneğin Beyrut'taki ıslahat taraftarlarının hükûmetten çekinen tavırlarına karşılık Rusya'nın ihtilal taraftarlarının ve gençlerinin daha pervasız, coşkun olduklarını söyler (Akçura, 2019: 106).

Eserde, Yahudi meselesine de önemli bir bölüm ayrıldığı görülmüştür. Özellikle Kudüs ziyaretinden önce Yahudilerin amaçlarına dair bildiklerinin sınırlı ve eksik olduğunu gören yazarburadaki gözlemlerini, yaptığı okuma ve incelemelerle birleştirerek okurla paylaşma yoluna gitmiştir.

Mektuplarda, mekân tasvirleri esnasında tarihten sahneler yer verildiği görülmektedir. Örneğin Kudüs civarında Haçlılar, Hz. Meryem ve İsa tasvirleri yazarın zihninde geniş yer

kaplamaktadır. Özellikle bu bölgede Pierre Loti'nin *Kudüs* isimli eserinin de etkisiyle yoğun bir İsa Mesih imgesi gözlemlenir.

2.7. Halide Edip Adıvar, *Mor Salkımlı Ev*

Halide Edip Adıvar tarafından kaleme alınan anılar, ilk olarak 1955 yılında Yeni İstanbul gazetesinde tefrika edilmiştir. Bu tefrikalarda Adıvar, hatıralarını iki ayrı bölümde okurla paylaşmaktadır. Birinci bölüm, çocukluğundan başlayarak 1917 yılına kadar olan anılarını kapsamaktadır. İkinci bölüm ise Cemal Paşa tarafından Suriye'ye muallime olarak vazifelendirildiği ve 1917-1918 yıllarını kapsayan süreci anlattığı hatıralarından oluşmaktadır. Bu iki bölüm, 1963 senesinde Atlas Yayınları tarafından *Mor Salkımlı Ev* olarak yayımlanmıştır.

Bu çalışmada kitabın son kısmında bulunan “Suriye ve Arap Diyarı” başlıklı bölüm, çalışmamıza esas teşkil etmektedir. Bahsi geçen bölümde yazar, Cemal Paşa'nın kendisini eğitim vazifesi vesilesiyle Suriye'ye çağırdığını söyler ve İstanbul'dan Suriye'ye yaptığı yolculukta Anadolu halkından başlayarak savaşın halk üzerindeki tesirlerine yer verir. *Zeytindağı* isimli eserde Falih Rıfkı Atay'ın da bu yolculuğa eşlik etmiş olduğu geçmektedir. Suriye'de geçen aylarını ise daha çok şahit olduğu olaylar üzerinden anlatan yazarın eser boyunca hatıralarından söz ederken akıcı bir dil kullandığını gözlemlemek mümkündür.

2.8. Selahattin Günay, *Bizi Kimlere Bırakıp Gidiyorsun Türk?*

1890 yılında doğan ve çocukluk ile gençlik yılları II. Abdulhamit dönemine rastlayan Selahattin Günay, 1912 yılında Suriye'nin Dera şehrine 25. tümende vazifeli olarak tayin edilir. Buradaki görevinin ardından Kudüs Beytullahim müfreze komutanlığına atanır.

Yazar, 1. Dünya Harbi'nin sonuna kadar görev yaptığı topraklarda başından geçen hadiseleri ve yaptığı mücadeleleri daha sonra *Bizi Kimlere Bırakıp Gidiyorsun Türk? Suriye ve Filistin Anıları* isimli eserinde bir araya getirir. Kaleme aldığı hatıralarında aşiretlerin ve mezheplerin kendi içerisinde süren kavgaları, Arapları isyana teşvik eden İngiliz casus Lawrens'in kendisine para teklif etmesi; dil meselesi, savaş dönemi kıtlık ve bölgeden çekilirken Araplarla arasında geçen diyaloglar gibi dönemi yakından tanımayı sağlayacak çok çeşitli konular bulunmaktadır.

Yazar; bahsi geçen anılarını, kendisine inanan bir Türk gencinin istediği zaman neler başarabileceğini göstermek için yazdığından bahseder.

2.9. Falih Rıfki Atay, *Ateş ve Güneş*

Falih Rıfki Atay, Suriye ve Filistin'deki cephe hatıralarını ilk olarak bu eserde derlemiştir. Bir gün Suriye'de bir asker, Çanakkale Savaşı'na birçok yazar ile şairin gittiğini ancak ele gelir bir eser ortaya çıkarmadıklarını söyler ve yaşanan bu büyük olaylar hakkında yazılabilecek onca şey varken edebiyat camiasının suskunluğunu bozmuyor oluşunu esefle kınar. Bunun üzerine Falih Rıfki, ne yazabileceği üzerine düşünür. Kendisi de Osmanlı'nın payitahttan uzak cephelerinde vatan adına büyük kahramanlıklar gösteren Anadolu erlerinin yaptıkları fedakârlıkların Türk edebiyatında hak ettiği yeri almadığı görüşündedir. Ona göre var olan eserlerin ise köylüleri anlamayan, onları yeni dönemin memleket ve insan manzaralarıyla eş tutan sathi bir bakışı vardır. Oysa yazar, yapılan fedakârlıkların ancak fedakârlığı yapanlar açısından gerçeğe uygun bir şekilde değerlendirildiğinde anlaşılacağını söyler. Üstelik cepheye gidenlerin geldikleri yer ile gittikleri coğrafyalar birbirinden tamamen ayrıdır. Yazar bu hususu “(...) ne o yol bu ayaklar için ne o hava bu göğüsler için ne de o cesaret bu cesurlar içindir” sözleriyle ifade eder (Atay, 2022, 10). Nihayetinde; Anadolu'dan çıkarak günlerce yalınayak yürüyen, zayıf, üstü başı yırtık Türk askerinin kendilerinden kilometrelerce uzak cephelere vatan adına gitmeleri anısına bir eser yazmaya karar verir ve savaşta şehit düşen üç milyon askerin ateşte ve güneşte verdikleri mücadeleyi unutulmaz hâle getirmek üzere cephe hatıralarını anlattığı eseri yazar.

Zeytindağı ile *Ateş ve Güneş* büyük oranda benzerlik taşısa da *Ateş ve Güneş* yalnız Anadolu halkı ve cephe askerlerini konu almaktadır. Yazar, esere başlarken bulunduğu bölgelerin isimlerini belirttiğini ve bunların anlaşılabilmesi için bir de harita koyacağını söyler ancak çalışmada istifade edilen Pozitif Yayınları'nın 2022'de çıkan ikinci baskısında böyle bir harita bulunmamaktadır.

2.10. Falih Rıfki Atay, *Zeytindağı*

Birinci Dünya Savaşı'nda yedek subay olarak görev yapan Atay, bir süre sonra Suriye-Filistin cephesi 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın emir subayı olarak vazife aldı. Yazar, o dönemde herkesin bir adamın gölgesinde anıldığından ve kendisi hakkında da Cemal Paşa'nın adamı nitelendirmesinin mevcut olduğundan bahseder (Atay, 2021: 41). Ancak yazdıklarından bu durumdan çok memnun olmadığı anlaşılmaktadır.

Yazarın, 1914-1918 yıllarını anlattığı çeşitli hatıralarında Cemal Paşa ile birlikteliğine geniş yer verdiği görülür. Ön sözde yazar, hatıralarını anlatırken yer yer Cemal Paşa'nın zafiyetlerine değinmesi nedeniyle eleştirilere maruz kaldığından da söz eder. Oysa yazara göre bir kimseyi gerçek manada anlatmak, yergi ve övgülerin orta yerinde durarak ve onun insan olduğunu bilmekle olur (Atay, 2021: 8).

Atay, o dönemki hissiyatlarda Vardar, Trablus, Girit ve Medine'nin (Atay, 2021) Osmanlı sınırlarının ayrılmaz bir parçası olarak görüldüğünü oysa bugünün çocukları için millî sınır kavramının Marmara ile Meriç'te son bulduğunu söylemektedir. Bu nedenle zamanında ülke topraklarının bir parçası olan Suriye-Filistin'e ait savaş yıllarını içeren hatıralarını Yeni Türkiye'nin gençlerine Osmanlı'nın son dönemlerini anlatmak üzere kaleme almıştır.

Eser boyunca dönemin siyasi meselelerine de değinildiği görülmektedir. Örneğin İstanbul'daki gazetelere sansür uygulanmakta olduğunu yazarın eserde yer verdiği hatıralarından öğreniriz (Atay, 2021: 25). Ayrıca Suriye-Filistin cephesine dair genel tablo; savaş döneminde yaşanan kıtlık, bölgenin gündemine oturan milliyetçi söylemler; bir yandan idam edilmiş kimselerin ailelerinin sürgün edilişi bir yandan özgürlük marşlarıyla ipe yürüyen ve milliyetçi düşüncelere kapılmış Arap gençleri bir yandan ise hataen idam edilen durumdan habersiz kimseler... Falih Rıfkı'nın ironik anlatımıyla eserde yeniden gündeme getirilmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HATIRAT VE MEKTUPLARDA BÖLGEDEKİ MEDENİYET SANCILARINA İLİŞKİN MESELELER

Bir toplumda medeniyetin değişim ve dönüşümünü oluşturan sebepleri yalnızca dış faktörlere bağlamak, o toplumu derinlemesine incelemekten uzak bir tutumdur. Çünkü bir yerde yükselmekten yahut bozulup çürümekten bahsediliyorsa bu durumun toplumu oluşturan halktan ayrı düşünölemeyeceğı bir gerçektir. Bu çalışmada, Suriye ve Filistin Bölgesi'ndeki medeniyet ve hâkimiyet dönüşümü önce yazarların bölge halkına yönelik gözlemleri üzerinden işlenmiş ardından halktaki zayıf ve eksik yönlerin Avrupalılarda nasıl bir bakışa neden olduğı konusu ele alınmıştır. Dış sebeplerde ise yabancıların bölgeye nüfuz etmek için hangi yol ve yöntemleri takip ettikleri, bütün bunlar olurken Suriye-Filistin'e ait toprakların idaresini asıl elinde bulunduran Osmanlı Devleti'nin bölgedeki idare ve ihmalleri hatıra ve mektuplarda yer verildiğı ölçüde irdelenmiştir.

3.1. Toplumsal Gözlemler

3.1.1. Halka Dair Tespitler

Bu başlıkta, yazarların bölge halkına dair dikkatlerini çeken hususlara yer verilmiştir. İnceleme, Suriye ve Filistin olarak ayrı başlıklar altında değerlendirilmektedir.

Suriye

İncelenen hatırat ve mektuplar içerisinde yazarların gözlemleri yoluyla günümüze dek ulaşan ve bölge halkının ahlâkına, yaşam tarzına, zafiyetlerine dair ipuçları barındıran önemli veriler bulunmaktadır.

Bu anlatılara geçmeden önce Falih Rıfkı, *Zeytindağı*'nda “şark ahlakı” tamlamasını oluşturan şark ve ahlak kavramlarına dikkat edilmesi gerektiğinden bahseder. Ona göre Şark'ın ahlak anlayışında (nitekim yazarın kullandığı şark kelimesi Anadolu'yu da kapsamaktadır) kastedilenler kısmi ve dar bir ölçeğı ifade etmektedir. Buna göre şarkın ahlakında şahsi menfaatler ahlaksızlık olarak kabul edilirken yalan yahut zulüm ahlaksızlık dairesinden sayılmayabilir.

Bu konuda Yusuf Akçura'nın 1913 yılında *Vakit* gazetesinde aralıklarla yayımladığı mektuplarında yer verdiği gözlemler örnek teşkil etmektedir. Mektuplarında Fransız vapuruyla Suriye topraklarına ulaştığını anlatan yazar, vapurdan inerken Suriye vatandaşı olan bir kayıkçı ile yaşadığı arbedeyi trajikomik bir üslupla anlatmaktadır. Vapurdan inmeden önce 5 kuruşa kendisiyle anlaşılan kayıkçı, Akçura indikten sonra fikrinden dönerek 10 kuruş talep etmektedir ve talebinde de ısrarcıdır. Kayıkçının talep ettiği fiyatı vermemekte direnen yazar, bir yandan 5 kuruşu kayıkçının yüzüne fırlatırken bir yandan da ayağını bırakmayan kayıkçının eline sopayla vurarak kendisini kurtarmaya çalışır. Nihayet bir faytona son anda binerek kayıkçıdan kurtulduğunu ifade eden yazar, Suriye halkının gözü açıklığının eskiden beri bilinen bir olay olduğundan bahseder ve bir gezi kitapçığında da bölgeye seyahat edecek kişilere uyanık olmalarının tavsiye edildiğini aktarır (Akçura, 2019: 42).

Akçura'ya göre bir halkın böyle olmasının asıl sebebi hükûmetin, âlimlerin ve aydınların ihmallerinde aranmalıdır. Zira ona göre hükûmetin sıkı bir denetimi, halk arasındaki usulsüzlük problemlerinin önemli bir kısmını çözecektir. Nitekim kendisi de kayıkçıyla yaşadığı arbede esnasında rast geldiği bir polisten yardım istemiş ancak polis müdahale etmeye yanaşmamıştır. Toplumda nizamı sağlayacak bir dış denetimin eksik olmasının yanı sıra âlim ve aydınlar da halkın eğitime önem vermemekte, bu da halkın cehaletinin derinleşmesine neden olmaktadır.

Hatırat ve mektuplarda yerli halkın tavır ve davranışlarına dair de pek çok ipucu bulmak mümkündür. Örneğin, Cenap Şahabettin'in Suriye'nin Şam şehrinde 100 yılı aşkın süre önce yaptığı gözlemler, bugünkü toprakların o zamanki durumunu aydınlatır niteliktedir. Yazar; Şam'da, insanların yalnızlıktan korkmayı aklına getirmeyeceği kadar şehrin her vakit taze ve canlı görüldüğünden bahseder. Şehrin geneline hâkim olan bu bahtiyar görüntü, Şam sakinlerinin simalarına kadar yansımış gibidir. Yazara göre üstelik bu canlılık yalnızca şehrin genç fertlerine değil yaşlılarına da sirayet etmiş olup yaşlıların hâllerindeki çeviklik gözden kaçmamaktadır (Cenap Şahabettin, 2016: 123). Yazar bu noktayı “Şam'da ölümü hatırladığımı hatırlamıyorum.” sözleriyle ifade etmektedir. Aynı zamanda halkın yüzünde insana ferahlık veren bir aydınlık vardır ve yazar halktaki bu durumun, vakitlerinin çoğunu evden ziyade dışarıda geçiriyor olmalarından kaynaklanabileceğini düşünmektedir. Şamlıların topraklarına bağlılıklarının fazla olduğunu söyleyen Şahabettin, bu özelliklerini de “Şamlılar evlerinden ziyade memleketlerini severler.” sözleriyle anlatmaktadır (Cenap Şahabettin, 2016: 134). Öyle ki yazara göre ait olunan memleketi sevmek konusunda milletlerin Şamlıların derecesine ulaşması kolay görünmemektedir.

Şamlıların doğru söylemediklerine dair eskiden beri bir kabul vardır. Cenap Şahabettin, hatırasında, gözlemlerini bu konu üzerinde de yoğunlaştırdığından bahseder. Ona göre Şam halkının doğru bir sözü tahrif etmek konusunda öne çıkan yönleri gerçekte Anadolu halkından pek de farklı değildir. Yalnızca usul açısından bir değişiklik göze çarpmaktadır. Örneğin, Anadolu halkı tahrifini doğruyu gizlemek suretiyle yaparken Şamlılar bunu büyük yeminler ve mübalağalı el kol hareketleri ile doğrunun üzerini örterek yapmaktadır.

Akçura, Arap halkının nezaket ve hürmetlerini de abartarak göstermekten hoşlandıklarını ifade etmektedir. Buna bir örnek de Cenap Şehabettin'in hatıralarında geçmektedir. Yazar, Arap halkının Suriye seyahati esnasında Cemal Paşa'yı yüksek perdeden alkışladıklarını ve sevgi gösterileriyle karşıladıklarını ve Paşa'nın etrafında iftiharla döndüklerini görmüş; gördüklerini Paşa'ya duyulan sevgiye bağlayarak bunu halk ile Paşa arasında karşılıklı muhabbete delil saymıştır. Ayrıca Şamlıların fazla konuştuklarından ve konuşurken seslerini bağırır gibi yükselttiklerinden bahsetmektedir. “Öyle sanırlar ki etraflarındaki tabaka-i havayı kucaklayıp iyice çalkalamadıkça seslerini size işittiremeyecek ve maksatlarını anlatamayacaklardır” (Cenap Sahabettin, 2016: 122). Cemal Paşa'nın da halkın bu abartılı karşılamalarına dikkat ettiği yazmış olduğu hatıralarından anlaşılmaktadır ve hatıralarında bu durumu Osmanlı'ya sadakat nişanesi olarak değerlendirmektedir. Ahmet Rasim ise onlardaki bu garip gösterilerin Osmanlı'nın dünyasına yabancı kalmalarından kaynaklandığını düşünmektedir. Ayrıca yazarın gözlemine göre “...el çırparak, kudüm, tef çalarak, arada çalkalayıp kıvrarak izhar-ı meserret bu diyarın âdâtındandır” (Ahmet Rasim, 2023: 133).

Halkın ahlak özellikleri ve davranış biçimlerinin yanı sıra alışkanlıkları da ilgi çekici görünmektedir. Örneğin Akçura, yemek yemek üzere girdiği bir mekândan bahseder. Burası Beyrut'un meşhur bir Müslüman lokantasıdır. Ancak içerisinde bulunduğu sürece yazarın yaşamış olduğu şaşkınlık artarak devam etmektedir. Masanın üzerinde bulunan çatallarda yağ lekeleri kalıp oluşturmuş, kebab konularak müşteriye verilen tabaklarda daha evvel elle turşu yenilmiş ancak temizlenmemiştir. Yazar, üç kez değiştirilmesini istemesine rağmen temiz bir havluya henüz rastlayamamış ve içme suyunun bulunduğu bardağa garson, “kapkara hilal çizmekte olan tırnağını” çekinmeden batırmıştır. Akçura, bütün bunlarla birlikte kendisini asıl hayrete düşürenin ise lokantanın önünde altın yaldızlı kalın hatlarla “temizlik imandandır” hadisinin yazılı olması olduğunu belirtir. Bu durumda restoranda ya gözlerini kapatıp önündeki her şeyin temiz olduğunu hayal ederek yiyip içecek yahut bulunduğu mekânı terk edecektir. Kendisi yemek yemeden çıkmayı tercih eder (Akçura, 2019: 105).

Toplumsal gerinin kalmasına neden olan durumların tetkikinde Akçura'nın, gözlemlerini güçlü bir tasvirle mektuplarına aldığı ve daha sonra konu hakkındaki düşüncelerine kısaca yer verdiği görülmektedir. Örneğin, Suriye sokaklarında gezerken gördüğü bir manzara onu toplumsal bir analize iter. Buna göre halk, dokuma sanayinin söz sahibi olduğu ipek kumaş üretimini hâlâ oldukça ilkel ve iptidai yöntemlerle yapmaktadır. Durumu gören yazar, kendi köyündeki ihtiyar dedelerin bile yaptıkları işi mükemmelleştirmeye çalıştıklarını hatırlatır getirerek buradaki insanların niçin böyle bir çabadan geri kaldıklarını sorar. Fakat sorusuna, kayda değer bir cevap alamaz. Sarf edilen sözlerin arasında duymuş olduğu son cümle ise kendisinde derin bir hayal kırıklığına neden olur. Öğrendiğine göre halk, çoğunlukla ipeği ham madde olarak Avrupa'ya nakletmekte ve işlenmiş olarak satın almaktadır. Bunu da hem emekten tasarruf hem de maliyeti ucuza getirmek olarak değerlendirmektedirler. Böyle yapmak yerine niçin kendi fabrikalarını kurmayı düşünmediklerini esefle sorgular. Ancak burada görüşlerini halkın tamamına mal etmez. Örneğin, Beyrut'taki gezileri esnasında ipek atölyeciliği yapan Asım Efendi'ye rast gelmiştir. Bu zatın işine duyduğu aşkı, gayreti ve mahareti takdir ve memnuniyetle karşıladığını yazar. Asım Efendi, diğer vazifeliler gibi devletin kendilerini ihmal ettiğinden, ekonomik olarak rahatlatılmadıklarından şikâyet etmemekte bunun yerine kendi emeğiyle ürettiği makinaları göstererek bu makinalar için kendi cebinden yaptığı harcamaları anlatmaktadır. Asım Efendi'nin belirttiğine göre emek emek büyüttüğü bu çalışmalar, karşılık bulmuştur ve şimdi o, kendi üretimi olan makinaların patentini almaya çalışmaktadır.

Halkın bulunduğu bölgedeki ham maddeyi işlemek yerine yoklukları öne sürerek kendi hâlini acınası göstermesi yahut Avrupa'daki geçime imrenmesi yalnız bu bölge insanlarına özgü bir durum değildir. Bunu ise Akçura, Beyrut'tan ayrılmak üzere bindiği bir Avusturya vapurunun üçüncü mevkiinde oturan Anadolu Türklerinde müşahade eder. Türk yolcuların kimi soğan ekmek yemekte kimi nargile içmekte kimi ise iskambil oynamaktadır. Yanlarına gidip konuştuğunda ise para kazanmak için Amerika'ya gideceklerini öğrenir. Duydukları karşısında esef eden yazar, toprağı bol bir iklimde iş bulamayıp yurt dışına göç edilmesinden duyduğu üzüntüyü dile getirmektedir. Yolculara, Balkan Savaşı'nın olduğu bir dönemde memleketi terk etmelerinin hatalı bir davranış olacağını düşündüğünü ifade eder ancak aldığı cevap bu durumun kendilerini ilgilendirmediği yönünde olur (Akçura, 2019: 124).

Bölgede yapılan gözlemlerden biri de halkın batılılaşmaya meyletmesine dair edinilen izlenimlerdir. Cenap, mektuplarında Beyrut sokaklarının ve yapılarının mazisinin eskiliğine tezatlık gösterecek şekilde yeni olduğunu görür. Ona göre şehir bu hâliyle geçmişini yansıtmamaktadır. Yazar, maziyle bağını koparan böyle yerlerin son asrın getirilerine mağlup

olduğunu düşünür (Cenap Sahabettin, 2016: 139). Benzer bir bakış, Halide Edip'in Beyrut halkına dair gözlemlerinde yer alır. Bu gözlemlere göre Beyrut halkının zengin sınıfının yaşam tarzı Fransızları; daha özelden Paris'i akıllara getirmektedir (Adıvar, 2022: 282). Falih Rıfkı da Beyrut'un sıradan halkı ile hükûmet yetkililerine yakın halk arasında derin bir fark bulunduğunu anlatmaktadır. Özellikle 1. Dünya Harbi döneminde Suriye'de yaşanan kıtlık halkın ölümüne neden olurken üst kademelere ait kesimde gözle görülür bir Frenkleşme ve konfor mevcuttur. Bürokratlara yönelik düzenlenen eğlence sofralarında rakıdan şaraba, yemiştin Suriye'nin yöresel yemeklerine kadar birçok yiyecek ve içecek çeşidi bulunmaktadır (Atay, 2021: 87). Ayrıca Halide Edip, anılarında Beyrut'ta açtıkları okulda Arapça, Türkçe ve Fransızca eğitim verildiğini anlatır. Fransız okullarından gelen Arap kızlarının Arapçaya yukarıdan baktıklarını gözlemler (Adıvar, 2022: 274).

Bu bölgelerin canlılığı, savaş döneminde yerini sakinliğe bırakmıştır. Beyrut limanına gelen vapurlar, insanlar için erzak taşımanın dışında giyim sektöründe de önemli paya sahiptir ve Cenap da mektuplarında savaştan önce denizin bölge insanları için önemli bir gıda ve ticaret aracı olduğunu söyler. Ancak savaş sonrası balıkların bile denizi terk ettiğinden bahseder. Denize ve limana bu kadar bağlı bir şehrin geldiği son durum ile Beyrut sakin ve Şam'ın aksine "bi-hayat"tır (Cenap Şahabettin, 2016: 140).

Suriye topraklarının yalnızca yerli halktan oluşmadığı da bilinen bir gerçektir. Bölgedeki Arap aşiretler ve bedeviler çöl ikliminin bir diğer önemli sakinlerini oluşturmaktadır. Selahattin Günay bu hususta Arap aşiretlerinin durumlarından bahseder. İdareleri zordur üzerlerinde zor kullanmak akıllıca iş değildir; sert yapılı ve huylarına gidilmediği takdirde savaşı dahi göze alabilecek tabiattadırlar. Hükûmete dair bazı belli başlı istekleri vardır. Bunlar deve ve mülklerinin korunması, güvenliklerinin sağlanması gibi meselelerdir. Arzu ve istekleri yerine getirilmediğinde hükûmetle aralarının bozulmasına neden olabilecek gürültüler çıkarıyorlar, meseleleri hâllolduğunda ise sadakat ve bağlılıklarını ifade ediyorlardır. Günay, aşiretlerle iletişim kurarken güveni ve ikili ilişkileri ön plana çıkarmış bu şekilde kendilerinin sevgisini kazanmıştır. Bu konuda yazar, birçok anısından bahsetmektedir. Örneğin, kendisine verilen bir talimatta Golan'da Arap kabilelerle çatışan bir grubun çok fazla deve ve silahlı insana el koyduğu ve ileride iki jandarma erini vurduğu söylenir. Günay ve arkadaşlarının geliştirdikleri bir taktikle ele geçirdikleri develerin, Nuri Şalan adıyla bilinen ve bölgede ismine hürmet edilen önemli bir aşiret reisinin olduğu ortaya çıkar. Develerin tam tekmil teslim edildiğini gören Nuri Şalan, hayretini gizleyemez ve ilk defa hükûmetten yardım gördüğünü minnetle itiraf eder (Günay, 2020: 17).

Cenap Şahabettin de bedevilerin durumunu başka bir yönden ele alır. Yazar, milletlerin sıkıntılı, şehirlerin harap olduğu savaş döneminde gezdiği bir çöl bölgesinde çadırda yaşayan bedevi bir çifte denk gelir. Hâllerinden mutlu ve memnun görünerek birbirlerine sevgilerini gösteren bu çifte bakan yazar, insan eliyle medeniyetler yıkılıp bozulurken onlardaki bu hâlin tabiata muhalefet etmeyenlerin daima yaşamaya devam edeceğini anlatmak ister gibi olduğunu söyler (Cenap Şahabettin, 2016: 146).

Filistin

Hz. Ömer’le birlikte İslam topraklarına katılan Filistin, 19. yüzyılda Batılı devletlerin işgal faaliyetlerine sahne olmuştur. Bu çalışmaya kaynak olan eserlerin yazarlarının da anı ve mektuplarında kaleme aldıkları süreç, bu döneme rastlamaktadır. Dolayısıyla gördükleri manzaralar karşısında kayıtsız kalmayan yazarlar anılarında, Müslümanların geri kalma sebeplerine ve Avrupalıların bölge toprakları üzerindeki etkisine dair gözlem yapmakta; gördükleri manzaraları okura bir muhasebe vasıtası olarak sunmaktadırlar. Örneğin Akçura, Kudüs’e yaptığı tren yolculuğunu bu bakımdan ele alır. O, seyahat esnasında Kudüs’ün, peygamberlerin ve varmak üzere olduğu kutsal toprağın heybetini düşünmek isterken tren camından gördüklerinin zihnini dağıttığından bahseder. Yörenin Müslüman halkının tembel olduğunu işitmiştir. Kendisi de bunu gelişigüzel sürülen toprakta ve tohumların özensiz saçılışında müşahade etmektedir. Ayrıca kapı önlerinde biriktirilen tezeklerin artık taşlaşmış hâle geldiğini, ekinlerin zayıf görüldüğünü ve hasatın hâlâ ilkel yollarla yapıldığını anlatır. Bununla birlikte bölgeye gelen Alman Yahudiler ziraat işlerinde çoktan makine kullanmaya geçmişler ve çalışmaktadırlar. Yazara göre böyle devam ederse Alman Yahudilerin buraları ele geçirmeleri yakındır ve yine belirttiğine göre toprakları ele geçirme çalışmalarına zaten bir süredir başlamış durumdadırlar (Akçura, 2019: 169).

Müslümanların durumu değiştirmek için zorlukları çözmek yerine alışlagelmiş kalıplarla onlara devam etmesi Akçura’nın eleştirdiği bir durumdur. Yazar, Yafa’da vapurdan indiği bir gün peşini bırakmayan bir Yahudi otel sorumlusunun ardı sıra kalacağı otele doğru ilerlemektedir. Ancak yürüdükleri yol, arabaların geçişine uygun değildir. Bu nedenle yazar, taşınması için eşyalarını yaşlı bir hamala teslim eder. Hamalın yük taşıma biçimi ise hayret uyandırmakla birlikte oldukça zahmetlidir. Yaşlı ve gözleri görmeyen adam, yükleri önce üst üste koymakta, dağılmasınlar diye onları bir iple bağlamakta, ardından bu ipin kalan kısmını alnına bağlayıp yükü başının üzerine koymakta, alnı zarar görmesin diye öne bir bez bağlamakta ve başı arkaya gitmesin diye de elleriyle ipleri yanlara doğru çekmektedir. Yazar gördüğü bu durum karşısında hissettiklerini şu sözlerle ifade eder:

İşkence çekmek ve aptal/ahmak olmak için ne güzel bir yöntem! Avrupa'daki gibi üç tekerlekli bir arabaya koyup iterek götürmeyi bir yana bırakın, niçin İstanbul ve Beyrut'taki gibi sırtı yüklenip götürmüyorlardı acaba? Dayanamayarak kör dedeye sordum: "Böyle âdet olmuş..." dedi. Sebebinin bulmak kolay: Elbette âdetin değiştirilmesi uygun değildir çünkü bid'at olma ihtimali vardır. (Akçura, 2019: 136)

İslam'ı tam olarak kavrayamamış bazı kimselerin Kubbetü's-Sahra içerisindeki tutumları ise ilgi çekicidir. Akçura, Ömer Camii'nin içerisinde bulunan Hacer-i Muallak'ı ziyaret ederken bir grup kadının kayanın ulaşılabilir bir kısmını gözyaşlarıyla öpüp yüzlerini ve gözlerini kayaya sürdüklerini görür. Yazar, yanındaki rehber çocuğa kadınların niçin böyle yaptıklarını sorar ve sorusunu iletirken elini kayaya sürmek ister. Bunu gören kadınlar feryat kopararak Akçura'yı şiddetle uyarır. Rehber, meselenin aslını merak eden yazara; bu dokunduğu taşın Hacer-i Muallak'ın dili olduğunu ve kadınların da ona ancak iki kez abdest alanların dokunabileceği uyarısında bulunduğunu anlatır. Akçura durumu idare etmek için mübarek bir beldeye gelmesi nedeniyle iki değil on üç kez abdest aldığını söyler. Yazar, rehber çocuğun tercümesi üzerine kadınların kendisine sevgi ve şefkatle baktıklarını anlatır (Akçura, 2019: 193). Filistin gibi, milletlerin nazarlarını üzerine çeken bir toprakta, Kudüs'e ev sahipliği eden Müslümanlar arasında cahil ve ham kimselere denk gelmek Akçura için can sıkıcı bir durumdur. Konu ile alakalı başka bir örneği de Beytül-Makdis'in Harem bahçesinden verir. Kubbetü's-Sahra ziyaretini tamamlamalarının ardından rehber çocukla birlikte çocuğun babasının yanına giderler. Baba, Harem meydanının bir köşesine şark halı ve minderler döşemiş burada oturmaktadır. Rehber çocuk da kahve pişirmeye başlamakta bir yandan etraflarına insanlar toplanmakta ve toplanan insanlar kendi aralarında muhabbet etmektedirler. Akçura, içerisinde bulunduğu bu manzarada Müslümanların bölgenin kutsallığına yakışmayan sözleri kolaylıkla sarf edebildiklerine tanıklık eder. Sohbet katılmayan yazar, duyduğu birkaç konuşmayı okurla paylaşır. Buna göre içlerinde bulunan ve altmış yaşını geçkin bir ihtiyar ikinci eşinin üzerine üçüncüyü alıyor, her hafta dört defa hamama gidiyordur. Kudüs-ü Şerif'te hem de Harem meydanında mekânın kutsallığına bakmadan müstehcen ve ahlak dışı sohbetlere dalmalarından hoşnutsuzluk duyan yazar, dikkatini mekâna ve mekânın ulviyetine vermeye çalıştığını söyler (Akçura, 2019: 200).

Yazarın aradığı; peygamberlerin anlattığı imanın, manevi ruhun ve İslami bakışın hâkim olduğu bir Kudüs'tür. Yazar; peygamberleri, ölümü ve mahşeri düşündüğü bir vakitte, saatin epey ilerlemiş olduğunun farkına varmasının ardından Harem meydanından çıkarak otele yürür. Gecenin geç saatlerinde yol kenarlarında eski ve özensiz kıyafetler içerisinde yatan fakirleri, kalabalık kahvehaneleri ve bu kahvehanelerde az önce içerisinde bulunduğu uhrevi duygulardan tamamen uzak, neşeyle kakhaha atan sarıklı kimseleri gördüğü zaman özlediği

ve aradığı maneviyatı hayatın içerisinde görememekten dolayı içinin burkulduğunu, bir an evvel otele dönmeyi istediğini paylaşır. Bahsi geçen konu, Pierre Loti'nin eserinde de benzer bir anlatımla mevcuttur. O da Kudüs civarında hayalini kurduğu İsevileri görememekten hayıflanır. Ancak Loti'nin hatıralarında topluma dair gözlemler Akçura'da olduğu gibi toplumun çeşitli noktalarını yansıtmaktan ziyade çoğunlukla hac ziyareti esnasında yazarın geçtiği yollarda gördüklerinden ibarettir. Yazar anılarının birinde Kudüs'e yakın bir kervansarayda mola verdiklerini söyler ve buraya gelen yolcular hakkında tarifler yapar. Anlattığına göre yolcuların bazılarının giyim-kuşam ve tarzlarında Batı modasının etkisi belirgin olarak hissedilmektedir. Buna yakışıklı olduğunu belirttiği bir Suriyeli Müslüman rehberi örnek verir. Yazarın belirttiğine göre turist kadınlarla keyifle gülüşen rehberin sarığı altından o dönem Avrupası'nda moda olan Capoul saç stili görünmektedir (Pierre Loti, 2020: 126). Ahmet Rasim ise Kudüs sokaklarında bölgenin kutsiyetini hatırlatanlardan ziyade tuvaletli Avrupalı kadınların göze çarptığını anlattığı satırlarda konuya temas eder (Ahmet Rasim, 2023: 120-121).

Yusuf Akçura, Müslümanlara ait caddeleri ve sokakları da incelemiş; mektuplarında bunların tasvirine geniş ölçüde yer ayırmıştır. Buna göre en işlek yollar dahi dar ve bakımdan uzaktır. Yolların geniş olmaması nedeniyle kalabalık caddelerde insanlar birbirlerine çarparak yürümektedir ve kalabalığın bir yöne doğru aktığı sokaklarda etrafa büyük bir gürültü hâkimdir. Yazar, bu yollardan geçerken gördüklerini okurun gözünde canlandırmak ister gibidir. Buna göre Arap çocuklar başlarına koydukları tepsilerde ekmek satmakta, insanlar yürürken birbirlerinin omuzlarına çarpmakta bu esnada yazar da kendisini, yanından geçen kasabın götürdüğü koyunun kanından, bir annenin sırtında taşıdığı çocuğun akan sümüğünden korumaya çalışmaktadır. Sıcak ve kalabalığın içerisinde bunalan yazar açık ve rahat bir alan bulmanın peşindedir. İlerledikçe insanların azaldığı daha sakin bir yere ulaşır. Burada evlerin ve medreselerin harap, kahvehanelerin işlek, insanların ise sessiz oluşundan hareketle Müslüman bir mahalleye vardığına emin olduğunu anlatır (Akçura, 2019: 268). Kudüs'ün kalabalık sokakları Ahmet Rasim'in yazılarında da yer almıştır. Yazar, Akçura'ya benzer bir tarifle insanların dar sokaklarda durmaksızın yürümeye çalıştıklarından ve bu sırada yaşanan çarpışma, dirsek vurma, ayak basma gibi hâdiselerin gündelik hayatın bir parçası hâline geldiğinden bahseder (Ahmet Rasim, 2023: 119).

Bir başka konu ise Harem-i Şerif kapıcılarının ve hizmetlilerinin durumuna dair yapılan gözlemlerdir. Akçura, Harem'e girdiğinden beri kendisine rehberlik eden küçük çocukla, çocuğun bir sonraki buluşmada ziyaret edilecek diğer kubbelerin anahtarlarını da yanında getirmesi sözüyle yeniden buluşur. Buluştuklarında ise rehber çocuk, anahtarlara sahiplik

eden kapıcıların yerlerinde olmadığını ve bu nedenle anahtarları alamadığını söyler. Akçura hiddetlenerek çocuğa çıkışır, bunun üzerine toplanmaya başlayan kalabalığın içerisindeki bir polis, bugünlerin Müslümanların Nebi Musa bayramı olduğunu, bu nedenle Harem'e Hristiyan hacıların gelmediğini böyle olunca da anahtarları elinde tutan kapıcıların ve diğer hizmetlilerin bayram bitene kadar Harem'e uğramadıklarını söyler. Akçura'nın polisten aktardığına göre bu hizmetliler, Müslümanların bayramları biter bitmez yeniden Harem'e gelmektedirler. Çünkü bölgeye ziyarete gelen Hristiyan hacılar, görevlilere adam başı bir meci diye vermektedir. Yazar bu esnada Nebi Musa bayramı için gelen Çerkez hacılara, diğer kubbeleri gezip gezmediklerini sorar. Onlardan da olumsuz cevap alması üzerine bu kez kapıcıların kendilerine nasıl davrandıklarını sorgular. Çerkez hacılar, görevlilere para vermedikleri zaman kendilerine iyi davranılmadığını söyler (Akçura, 2019: 277).

Akçura, hizmet esnasındaki işgüzarlıklar hakkındaki gözlemlerinden bir başkasını hükûmete ait Türk telgrafhanesinde yaşadığı bir olay üzerine aktarır. Buna göre yazar, bir cuma günü gittiği telgrafhanede memurlara şerbet dağıtmakta olan bir adama rastlar. Şerbetçi, içeride şerbetini dağıtırken şerbet kavanozlarını da veznenin bulunduğu pencerenin önüne dizmiştir. Yazar, kavanozlara zarar gelmesin diye telgrafını memura dikkatle uzatırken şerbetçi telgrafhaneden çıkar ve şerbetlerden geriye kalan memur artıklarını yere serper. Etrafa sıçrayan şerbet artıkları yazarın kendi deyişiyle “cuma hürmetine giydiği beyaz pantolonuna” denk gelir (Akçura, 2019: 267). Olaya oldukça öfkelenen yazar mektubunda, bu olaydan sonra Frenklerin telgrafhanelerine de göz attığını ancak onların pencere önlerinde yahut telgrafhanelerinin içerisinde herhangi bir şerbetçinin bulunmadığını yazar ve hükûmete ait makamlarda işin ciddiyetinin farkında olmayan kimselerin sebep olduğu resmiyet boşluğunu ve nakışlıkları ironik bir üslupla Batı'nın kurumlarıyla kıyas ederek eleştirir.

Topluma dair gözlemlerin yer aldığı bu bölümde hatıralar üzerinden yapılan inceleme sonucu medeniyet sancıklarına ilişkin birkaç hususun ön plana çıktığı söylenebilir. Buna göre Suriye'nin Şam gibi şehirlerinde savaş öncesi dönemde canlı ve mutlu bir hayat vardır. Savaş döneminde ise Beyrut başta olmak üzere şehirlere sessizlik hâkimdir. Filistin topraklarında Batı etkisi ve Yahudi çalışmaları gözle görülür oranda belirgindir. Böyle bir ortamda halkın kültürel, örfi ve dini bakımdan şuur ve yetkinlikleri; kendilerini işgal faaliyetlerinden koruyabilecek ve zihni-siyasi işgallere karşı koyabilecek ölçüde değildir. Ayrıca halkın devlet ve toplum önderleri tarafından cahil ve başıboş bırakıldığı gözlemlenmektedir. Yine hatıra ve mektuplarda; kendi başına bırakılan halktan fakir ve yaşlı olanların yaşadıkları imkânsızlıkları kabullenmeye yatkın olduğu ve içerisinde bulundukları durumu iyileştirmeyi uzak bir hayal addettikleri gözlemlenmektedir. Genç yahut maddi yönden refah içerisinde bulunanlar

arasında ise Batı'ya imrenme, onlar gibi yaşama arzusu bulunmaktadır. Toplumda gözlemlenen bu durumların nedenleri çalışmanın devamında irdelenecektir.

3.1.2. Avrupalıların Bölge Halkına Bakışına Dair Gözlemler

Avrupalıların bölge halkına bakışının yeterli düzeyde anlaşılabilmesi kendi kaynakları üzerinden yapılacak derin bir incelemeye bağlıdır. Bu çalışmada ise mektup ve hatıralarda bulunan ve Avrupalıların Şarklılara bakışını yansıtan bazı gözlemlere yer verilmiştir. Bu konuda Akçura'nın hatıraları önemli bir veri sunmaktadır. Örneğin yazar mektubunda, bindiği Fransız vapurunda kendisiyle aynı kamarada olan orta hâlli bir Osmanlı memuru ve onun küçük torunundan bahseder. Dede ve torun deniz kendilerini tutmasın diye gece gündüz sarımsaklı pastırma ile portakal yemektedir ve yanlarında da bir su testisi bulunmaktadır. Durum o kadar vahim bir hâl almıştır ki kamara sarımsak ve pastırma kokmuş, lavabo ise turunç kabuklarıyla dolmuş durumdadır. En nihayetinde vapurun hareketleriyle su testisi yuvarlanarak kırılır. Gelen Fransız hizmetli, zemindeki suyun lombozun açık bırakılmasından kaynaklandığını düşünerek Akçura'yı ve memuru azarlar. Duruma içerleyen Akçura'nın memura dönerek söylediği sözler oldukça ilgi çekicidir:

Efendim, niçin biz, böyle kendimize ve milletimize hakaret ettirecek bahaneleri kendi elimizle hazırlamaktan zevk alıyoruz? Bak, şu şişe suları da çok kaliteli sonra süzölmüş su da var. Ne gerek vardı bu üç pudluk testiye? Allah'tan Fransız gelip de 'El yıkama yerini niçin turunç kabuğuyla doldurdunuz?' diye küfretmiyor. Ben de 'Kamarada sarımsak kokusundan uyunmuyor' diye senden şikâyet etmiyorum. Bunun sonuçları ve zararı yalnız seni ilgilendirmiyor, biliyor musun? Bak, kamarot dedi ki: 'Medeniyetsizler!' Anlayana bu az bir söz değildir. (Akçura, 2019: 31)

Muhatabında tesir oluşturması niyetiyle sarf edilen sözlerden sonra haklısınız cevabını alan yazar, ortamdaki uzaklaşır. Geri döndüğünde ise dedeyi yine sarımsaklı pastırma yerken torununu da lavaboya turunç kabuklarını atarken bulur.

Yazarın esefle andığı bir başka nokta ise İslam'ın temiz, dürüst bir ahlakı emrettiği hâlde yabancıların, Müslümanların bu meseleleri nasıl göz ardı edebildiklerini merak ediyor olmalarıdır. Yazar, bu noktada bütün bir Müslüman âleminin kendisini yeniden muhasebe etmesini ister gibidir.

Akçura, Suriye vilayetinde geçirdiği günlere dair izlenimlerini kaleme aldığı mektubunda bölgedeki Avrupalıların Şarklılara olan bakışının aşağılayıcı olduğundan söz ederek yerli halka "konuşabilen hayvan" muamelesi yaptıklarından bahseder. Ayrıca yazar bu bakışın bölgedeki Arap halkına mahsus olmadığını Türklere, Mısırlılara ve Hintlilere de bu nazarla bakıldığını anlatır (Akçura, 2019: 44). Bu konuda tanıdığı bir kimsenin şahit olduğu

hadiseyi okurla paylaşır. Yazarın anlattığına göre bölgedeki Avrupa okullarından birine öğretmen alınacaktır ancak okul tarafından vazifelendirilmek istenilen öğretmen, eğitim vermek için hazır olmadığını söyler. Okul müdürü ise bölge halkının seviyesi için mevcut bilgisinin fazla bile geleceğini, bu cümlelerin ancak kendi halkları için geçerli olabileceğini ifade ederek öğretmenin müsterih olmasını ister. Akçura'ya göre bu noktada asıl hayret edilecek husus, bu tarz okullara Şarklıların büyülenmiş bir gözle bakmalarıdır.

3.1.3 Bankalar, Para ve Ticaret

Suriye

Yazarlar mektup ve hatıralarında, bölgede tek bir para biriminin olmadığından bilakis toprakların Osmanlı idaresinde bulunmasına rağmen her milletin burada kendi para birimini kullandığından bahsetmektedir. Ayrıca metelik dışında hükûmetin diğer para birimlerine pek değer verilmemektedir. Yerel ticarete ise kuruş ve liradan ziyade çoğunlukla frank kullanılmaktadır. Hatta Akçura, lira sözünün Osmanlı lirasından ziyade akıllara 20 frank değerindeki Fransız Napolyonunu getirdiğini anlatır (Akçura, 2019: 86).

Pazarlarda ise malların büyük bir kısmını yerli üretimden ziyade Batı'dan gelen ürünler oluşturmaktadır. Akçura da mektuplarında Beyrut'un halk pazarlarını gezdiğini; pazarda Şam'ın kuru gıdaları ile Filistin'in turuncgillerinden başka yerli ürüne rastlamadığını, Türk mallarını ise göremediğini söyler. Avrupa'dan gelen malların çokluğu da yazarın dikkatini çeken bir başka meseledir (Akçura, 2019: 97).

Ticaret konusunda ise Akçura, Suriye Bölgesi'ndeki tüccarların parayı oldukça sevdiklerinden ve alışveriş esnasında mal fiyatlarını yüksek tuttuklarından söz eder.

Filistin

Hatıralarda, Filistin Bölgesi'nde de Suriye'de olduğu gibi her milletin kendi para birimini kullandığı görülmektedir. Akçura mektuplarında, Osmanlı Devleti'nin para biriminin bu bölgede de kıymetli olmadığını gözlemlemiştir. Buna yazarın Yafa'da girdiği bir kitapçıda, genç Yahudi kitapçı ile arasında geçen konuşma örnek verilebilir. Yazar, almak istediği tablolara kuruş hesabıyla ücret ödeyecektir. Ancak kitapçı kuruşun geçmediğini söyleyerek kendisine frank cinsinden ücret verir. Yazar, Türk hükûmetinin ülkesinde kuruşun geçmeyişi anlamlandıramadığını söyleyerek kitapçıya biraz çıkışır gibi olur. Yahudi gencin cevabı ise şöyledir: “Burası beceriksizlik-başboşluk (başsızlık) ve düzensizlik ülkesidir. Türk

parasıyla hesap mümkün değildir. Bu para, her kilometrede her saatte bir değişmektedir” (Akçura, 2019: 145).

Kudüs bölgesinde de benzer gözlemlerde bulunan yazar, Osmanlı hükûmetine ait her cins paranın bu topraklarda kullanılmadığından ve bunlardan ancak değer bakımından yüksek para birimlerinin sevildiğinden bahseder. Buna da Rus halkının ‘pariçki’ dedikleri Osmanlı meteliğini örnek verir. Yazarın anlattığına göre on para değerindeki metelik zaten payitaht bölgesinde de önemlidir ve ülke ekonomisi zayıfladıkça halk ‘akçe’ ve ‘pul’ gibi para birimlerini artık tercih etmemektedir. Bu izahlarıyla yazar, yabancıların bu konuda haklılık paylarının bulunduğunu anlatmak ister gibidir (Akçura, 2019: 183).

Ticaret konusunda ise Ahmet Rasim, Şam ve Kudüs esnafının alışveriş esnasında yabancıları para konusunda aldatmak gibi huyları olduğunu söyler ve “zaten parasız pulsuz olan bu memleketin her köşesinde” malların farklı değerlerle satıldığını haber verir (Ahmet Rasim, 2023: 120). Pierre Loti de Filistin’e gelen hacı ve turistlerin ilgisini çekmeye çalışan Avrupai tarzda vitrinlerde tespih gibi hatıralıkların satıldığını ve bir seyahat acentesinin faytonları üzerinde “dini hatıra eşyası yapımcısı falanca firma, ürünlerini makul fiyatlarla sunar.” reklamının göze çarptığını anlatmaktadır. Özellikle bölgede manevi bir iklimin peşinde olan Pierre Loti, bütün bu tezgâh ve tüccarların inançları sömürmeyi âdet hâline getirdiklerine inanmaktadır (Pierre Loti, 2020: 35).

Banka konusunda Avrupalı devletler ve Yahudiler geniş bir sahayı işlek olarak kullanırken hükûmet oldukça zayıf durumdadır. Akçura, Filistin gezisinde Telaviv’i gezerken Yahudilerin kendi bankalarının henüz o dönemde bulunduğunu gördüğünden bahseder. Kudüs’te ise Alman Bankası başta olmak üzere birçok millete ait bankalar mevcuttur ve İngiliz-Filistin Kumpanyası adında kurulan bir Yahudi Siyonist bankası buna örnektir. Bölgede bir Osmanlı Devlet Bankası varsa da mektuplarda bunun aslında Fransız-İngiliz Bankası olduğu geçmektedir (Akçura, 2019: 173).

Hatıra ve mektuplardan yola çıkarak yapılan gözlemler sonucunda, bölgede hükûmetin ve Müslümanların ekonomik anlamdaki yetkinliğini yitirmiş olduğu söylenebilir. Para birimi, pazarlar ve banka gibi ülkedeki enflasyonu ve bağımsızlığı belirleyen vasıtalar, yabancıların tekeline geçmiş görünmektedir. Yahudi sermayesinin bankalar yoluyla arttırıldığı gerçeği o dönemde de mevcuttur. Ancak gerek hükûmetin gerekse halkın Batının stratejilerine karşı durabilmek için konuyla alakalı topyekûn bir çalışma içerisinde oldukları söylenemez. Bu durumun farklı fikir akımlarına zemin hazırladığı görülecektir.

3.2. Hâkim Medeniyetin Dönüşümüne Dair Meseleler

3.2.1. Avrupalıların Bölgedeki Etkinliği

Avrupa'nın bölge faaliyetleri 18. yüzyıldan itibaren kademe kademe artmış olup bu faaliyetler toplumsal, kültürel, ekonomik açıdan birçok alanı kapsamaktadır. İncelenen mektup ve hatıralar arasında bu durumla ilgili en geniş gözlemler Yusuf Akçura'nın mektuplarında yer almaktadır. Akçura, Batılı devletlerin ve onlar adına çalışan kimselerin uzak mesafelerden gelerek bu bölgelerde okullar, yetimhaneler, huzurevleri, hastaneler, eczaneler, doğumhaneler inşa ettiklerini ve binlerce kız ve erkek çocuğunu ücretsiz okuttuklarını paylaşır. Ancak yazarlar, yapılan bu çalışmaların salt bir iyilikten ibaret olmadığını farkındadır. Örneğin Falih Rıfkı, bu devletlerin yaptıkları çalışmalarla öncelikle; kendi milletlerinden/dinlerinden olan bölge halklarını kazanmayı arzu ettiğinden bahseder ve yaptıklarının da meyvesini vermiş olduğunu anlatır. Buna göre bölgede yaşayan Hristiyan tebaada Protestanlar İngilizleri desteklemekte Ortodokslar ise Rum yanlısı bir tutum sergilemektedirler. Akçura'nın da konuyla alakalı olarak mektubunda Batılıların faaliyetlerinin iyi niyetli olmadığını düşünenlere başka bir açıdan soru yönelttiği görülmektedir. Yazar, Avrupalıların iyi niyetli olmadıklarını düşünenlerle hemfikir olduğunu ve yapılan çalışmalarda asıl maksadın bölge hâkimiyeti, misyonerlik olduğunu söyler. Ancak bütün bunlarla birlikte Akçura, asıl üzerinde durulması gereken konunun başka olduğunu belirterek “yabancılar kendi doğruları için bunca gayret ederken Müslümanlar kendi dinlerini ve medeniyetlerini korumak için niçin hiçbir şey yapmamaktadır?” Sorusunu sormaktadır. Yazar, bulundukları bölgenin asıl ahalisi olmaları sebebiyle Müslüman halkın; varlıklarını, medeniyetlerini ve değerlerini muhafaza etmek, bunun için maddi manevi çalışmalar yapmak vazifesi var iken bunu yapmamaları sebebiyle gördükleri horlanmaya yahut sömürü çalışmalarına maruz kalmaya müstahak olduklarını düşündüğünü belirtir. Öyle ki yazar, kendi çalışmalarını yapmayanların yanında bir de Avrupalıların kendileri adına zaten gereken çalışmaları yapmakta olduklarını ileri sürenlerle karşılaşmıştır. Ancak böyle bir düşüncenin, en nihayetinde kişileri Avrupalıların medeniyetini ve hükûmetini ileri sürerek kendi medeniyetlerinden bile isteye vazgeçmeye götüreceğinin altını çizer (Akçura, 2019: 46). Halide Edip de Batılıların yaptıkları çalışmaların sonucunda yüksek sınıf aile çocuklarının giyim kuşam olarak Fransız modasından etkilendiklerini gördüğünü anlatır (Adıvar, 2022: 288). Yazar, etkilenmenin yalnızca kıyafetle sınırlı kalmayacağını bu gençlerin bir süre sonra kendi medeniyetlerini beğenmeyeceklerini düşünmektedir.

Anlatılanlar üzerinden bölgedeki Avrupalıların, 19. yüzyıl Suriye-Filistin topraklarında faaliyetlerini gerçekleştirirken bir yandan kendi halklarını etkilemekte bir yandan ise hitap ettiği Arapları, kendi hâllerine bırakmayıp Avrupa kültürü-yaşam tarzı söylem ve etkileriyle asimile ederek içlerine almakta oldukları söylenebilir. Ancak Akçura, onların bunu yaparken asıl maksatlarının bölgeye nüfuz etmek olduğunu bu nedenle de halkları etkiledikleri gibi önemli makamları elde etmek için de Arapları kullandıklarını, elde ettikten sonra ise bu makamları asimile ettikleri Araplardan sakındıklarını anlatır (Akçura, 2019: 87).

Suriye

Yusuf Akçura, mektubunda o dönem Suriye'sinin deniz kıyısındaki büyük bir şehri olan Beyrut'u dolaşırken çok fazla okula rastladığından ancak bu okulların önemli bir kısmının yabancılara ait olduğundan bahseder. İngiliz, Fransız, Amerikan, Alman, Yahudi, Ermeni ve Rum okullarının yanı sıra Türklerin de orta ve aşağı seviyede okulları vardır. Yazar için asıl hayret verici kısım ise Müslüman Arap halkının yerlisi olduğu topraklarda en az okul sayısına sahip olan kesim olmasıdır. Bununla birlikte orantısızlık yalnızca sayı olarak değildir. Müslümanlara ait okullar arasında yalnızca Külliye-i Osmaniye adı verilen ve içerisinde öğretmen okulu, devlet lisesi ve Arap lisesi bulunan kurum dikkatleri çekmektedir. Kalan okulların ise tamamı sıbyan mektebidir ve yazar burada eski ve temiz olmayan bir hasır üzerine oturtulan 40-50 kadar çocuğa yüksek sesle Kur'an ezberletildiğinden ve okuryazar olmanın yalnızca ilk aşamasını gördüklerinden bahseder. Hristiyan okulları arasında ise birkaç ortaokul, birkaç lise ve fakülteleriyle hizmet veren iki üniversite bulunmaktadır. Yazarın belirttiğine göre bu okulların tamamında eğitim; steril bir ortamda, çağın gereklerine uygun ve yeni usul tekniklerle verilmektedir (Akçura, 2019: 35). Ayrıca Akçura, mektuplarında Beyrut'ta gezdiği bir Amerikan üniversitesini anlatır. 1866 yılında kurulan okul, bulunduğu semt itibarıyla havadar, tabiatla iç içe, deniz manzaralı ve ulaşımı gayet kolay bir yerde bulunmaktadır. Okul bahçesinde karşılaştığı manzaranın da insanın içine ferahlık verecek türden olduğundan bahseder. Ona göre Osmanlıların ve Fransızların Okulu bütün bu gördüklerinden uzak bir askerîyeyi andırmaktadır. Amerikan üniversitesinde ise öğretmenler aileleriyle birlikte okul bahçesinin içerisinde kendilerine ayrılan evlerde konaklamakta, yaşlı olanlar denize bakarak uyuklamakta, bahçeden devamlı olarak çocuk sesleri gelmekte, gür ağaçların gölgesindeki çiçekler üzerinde öğrenciler eğlenmektedir. Tek bir yapı yerine 15-20 binadan oluşan okul içlerinde dersliklerin tasarımı evlerdeki çalışma odalarını andırmakta, sohbet ve oyun odaları bulunmakta; bu salonlarda satranç, dama gibi eğlence araçları yer almaktadır. Yazar, okulu gezdiği esnada kimi öğrencilerin tenis oynadığını, kimisinin laboratuvarı mikropu incelediğini, kimilerinin ise kilisede ibadet

etmekte olduğunu gördüğünü söyler. Okulun müfredatını ise incelememiştir. Ancak bu okulda öğrencilerin kolaylıkla istenilen kalıba sokulduğuna tanıklık etmiştir. Hatta yazarın belirttiğine göre bu kalıp öğrencilerin yalnızca giyim kuşam, düşünce ve tarzlarını değil yüz ve görüntülerini dahi değiştirmiş görünmektedir. Öyle ki yazar, okulda rastladığı Türk öğrencilerini dahi başlangıçta İngiliz sanmıştır (Akçura, 2019: 39).

Filistin’de de durum farklı değildir. Pierre Loti, eserinde yoldan geçen Hristiyan bir okulun küçük Arap öğrencilerinin Avrupa modasına göre giydirildiğinden ve bu öğrencilerin Fransızca şarkı söylediklerinden bahseder (Pierre Loti, 2020: 40).

3.2.2. Konsolosluklar, Oteller ve Birahaneler

Hatıra ve mektuplarda dönemin yeni yapıları, kurumları da dikkati çeken bir başka konudur. Örneğin Akçura, Beyrut şehrinde birçok gazinoya rastladığını anlatır ve bu gazinolarda genellikle Mısır ve Avrupa’ya ait şarkıların çaldığını söyler. Kudüs-i Şerif’te ise Alman birahaneler bulunmaktadır. Akçura, gezdiği ve içlerinden gramofon seslerinin geldiği Kudüs sokaklarının, hayalini kurduğu kutsal beldeden tamamen yabancı ve farklı olduğunu söyler. O; toprak evler, ay ışığında aydınlanan sokaklar, usulca sohbet eden ve maneviyatı kuvvetli olduğu belli olan dedeler, çeşmelerden su dolduran Meryem’e benzeyen başörtülü genç kızlar hayal etmekte iken gördüğü manzara karşısında Batı medeniyetinin ezici gücüne isyan etmektedir. Yazara göre son tahlilde Batı, Doğu’nun güzelliklerini alırken kendi bünyesindeki kıymetlilerini de vermemiş, buraya yalnızca süprüntülerini boşaltmıştır. Kudüs’e adım attığı günde gördüğü bu manzaralarla yazar, hayal kırıklığıyla karışık can sıkıcı uykusuz bir gece geçirir.

Pierre Loti de Filistin içerisinde modern görünümüyle boy gösteren konsolosluklara ve otellere anılarında yer verir. Yazar ve beraberindeki hac kafilesi, Kudüs’e giriş yaptıkları gün sağanak yağmur nedeniyle otele çekilmiş ve günü turistlerin arasında şöminenin yanında geçirmişlerdir. Yazar, Kudüs’te turistlerin kaldığı bu otellerin manevi bir atmosferden uzak olduğunu aksine bu yerlerin sıradan bir şehrin otellerini andırdığını anlatır. Öyle ki kendisi de şöminenin yanında geçen saatlerinde Kudüs’te oluşuna şaşırır gibidir (Pierre Loti, 2020: 46).

Falih Rıfkı ise otel görevlilerinin misyonlarından bahsetmektedir. Ona göre hizmetliler yalnızca ekmeğinin peşinde olan kimseler değildir. Yazar onların, dinle mutlaka bir bağlantısının bulunduğunu ve misyonerlik faaliyetleri ile iç içe olduklarını anlatmaktadır. Ayrıca bu hizmetlilerin önlükleri ile smokinlerinin cübbeleriyle aynı dolapta asılı olduğunu ve bu hâliyle bölgenin, masum bir görüntü arz etmekten ziyade bir tiyatroyu andırdığını anılarına

kaydetmektedir. Üstelik bu yalnızca otellerde görülen bir durum değildir. Yazarın belirttiğine göre Kamame Kilisesi gibi önemli bir kilisenin papazlarının da eğildikleri zaman bellerinde silah kabzalarının yerleri görülmektedir (Atay, 2021: 68).

3.2.3. Vapurlar

Yusuf Akçura, mektuplarını yazarken Osmanlı Devleti'nin, başkenti İstanbul'dan Suriye'ye ulaşım sağlayan bir gemisinin bulunmadığını söyler ve mevcut seferlerin İngiliz kumpanyaları ile Fransız, Rus ve Avusturya'ya ait olduğu bilgisini paylaşır. Akçura da İstanbul'dan Suriye yolcuğuna bir Fransız vapuruyla çıkmıştır. Yazar, hükûmet toprakları içerisindeki seferlerin ve payitahta ait emirlerin taşıyıcılığının yabancılar ve yabancılara ait gemiler tarafından yapılmasını ülke açısından büyük bir zafiyet olarak değerlendirmektedir. Ayrıca gemiye sahiplik eden Fransızların, yüzyıllardır Suriye'ye hâkim olmak gibi bir emellerinin var olduğunun ve bunun da bilinen bir gerçek olduğunun altını çizer. Üstelik Fransızlar, emellerine ulaşmanın yolunun halkın hayranlığını kazanmaktan geçtiğinin farkındadır. Bunun için seferde kullanılan vapurlar, yıllarca kullanılmaktan eskimiş olduğu hâlde dışarıdan bakını etkileyecek ölçüde devasa ve heybetli görünmektedir. Ancak yazar, bu görüntüye zıt olarak içerisinde temizlikten uzak, yemeklerinin ise orta hâlli olduğunu belirtir. Nitekim ona göre vaziyetin böyle olması Şarklıların bunları sorun etmeyeceğinin biliniyor olmasından ileri gelmektedir. Vapurda dikkatini çeken diğer bir husus ise Türk, Arap farkı olmadan bütün milletlerin Fransızları taklit ediyor oluşudur. Halk, Fransızlar gibi davranmakta; Fransız doktor, kaptan ve yemek dağıtım hizmetlilerine yaranmak için âdetâ birbirleriyle yarışmaktadırlar.

Şarklıların içerisinde bulunduğu vaziyete zıt olarak tasvir edilen Avrupalıların görünüşü ise dikkati çekmektedir. Akçura, Beyrut'tan bir Avusturya vapuruyla Filistin'e varmak üzere ayrıldığını anlattığı satırlarda bu vapura dair gözlemlerinde önemli ayrıntılara yer verir. Anlattığına göre vapurun içerisi olabildiğince temiz, insanların giyim kuşamları ise nezihtir. Yemek yenileceği zaman insanlar önce sabun kullanmakta, güzel kıyafetler giyinmekte ve hoş kokular sürünmektedirler. Garsonlar baştan aşağı beyaz giyinmiş, ellerinde tuttukları mendiller lekesiz, masa üzerindeki çatal kaşıklar ince bir gözle bakılsa dahi tertemiz görünmektedir (Akçura, 2019: 104). Mektupta yer verilen bu detaylar; değişim ve dönüşümünü açıkça belli eden Avrupalıların aksine yerli halkın kendi içlerinde yaşamış olduğu çözülmenin içeriden bir aşağılık duygusuna kapılmalarına dışarıdan ise hor görülmelerine neden olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

3.2.4. Gazeteler, Sinemalar ve Turistler

Suriye

Akçura'nın mektuplarında dönemin Beyrut şehrinde iki büyük Fransız kitapçının mevcut olduğu geçmektedir. Buna göre en son çıkan Fransız kitaplar, bu kitapçıların vitrinlerinde yerlerini almakta ve de okullara satılmaktadır. Ayrıca Fransız gazeteler de sokakta gayet basit bir şekilde bulunabilmektedir. Akçura bu bilgilerden sonra hükûmet toprağı olan bu yerlerde İstanbul gazetesi bulmanın ise bu kadar kolay olmadığını yazar; gazeteye ulaşabilmek için memurlara sormak gerektiğinden bahseder ve Türkçe gazetelerin zaten şehirde hiç satılmadığını söyler. Arap gazeteleri mevcut olmakla birlikte haber konusunda Avrupa ajansları ile irtibat hâlindeyler, yazarın ifadelerine göre Osmanlı'dan ise telgraf alınmamaktadır. (Akçura, 2019: 96)

Gazetelerin yanı sıra sinema salonları da Batılı devletlerin tekeli altındadır. Yazarın belirttiğine göre bu salonlarda her akşam bir Fransız filmi gösterimdedir. Ve bu filmlerde; Fransızların medeni açıdan yüksekliği, kahramanlıkları ve kültürleri halka tanıtılmaktadır. Yazar, sinema salonlarının dahi Fransızlar tarafından inşa edildiğini duyduğunu söyler ancak bu konuda yeterince bilgisi olmadığı için sessiz kalmayı tercih eder. Yine anlatılanlara göre Kudüs-ü Şerif civarında da sinema salonları bulunmaktadır ancak şehir bu hâliyle manevi bir atmosferi yansıtmaktan çok Avrupa'nın dış mahallelerini andırmaktadır (Akçura, 2019: 173).

Filistin

Bölgede, Hristiyan hacı adaylarının kalmaları için yapılan misafirhaneler vardır ve her milletin kendine özel misafirhanesi bulunmaktadır. Kudüs'ün yapısına uygun olarak milletler kendilerinin bu bölgedeki kadimliğini iddia ederken eserlerinin eskiliği ile övünmektedirler. Akçura, bu nedenle bu bölgede bulunan eserlerin eski bir görünüme sahip olmasının istenilen bir durum olduğunu anlatır.

Kutsal beldeye ziyarete gelenler yalnızca hacı adayları değildir. Turistlerin de seyahat ajanslarına ait arabalar vasıtasıyla bölgeye geldikleri Pierre Loti'nin hatıralarında geçmektedir. Ancak yazar, kutsiyet ve ulviyeti hissetmek üzere yolculuk yaptığı bu topraklarda, önünden geçen arabada samur kürklü şapkalı kadınların ve mantar kasklı erkeklerin kahkahalarla yükselen bağrıışmalarını peygamberler toprağına saygısızlık olarak değerlendirerek rahatsızlığını dile getirir (Pierre Loti, 2020: 21). Bir başka rahatsızlığını ise kutsal hac ziyareti vesilesiyle gittikleri Eriha'da, Cook seyahat acentesiyle gelen bir grup

Alman turistin Berlin meyhanelerinde çokça çalan bir şarkıyı yüksek sesle söyledikleri geceye dair hatırasında ifade eder (Pierre, 2020: 122).

3.2.5. Osmanlı'nın Bölge İdaresi

19. yüzyılın sona erip 20. yüzyılın başladığı tarihlerde, Osmanlı Devleti'nin yaklaşık 400 sene hâkim olduğu topraklarda mevcut konumunu yitirmiş olduğu gerçeği hatıralara çeşitli vesilelerle konu edilmektedir. 20. yüzyıl ile birlikte bölge, Müslümanların durumu, Hristiyanların konumu, Osmanlı'nın diğer tebaaları, Arap-Yahudi problemi gibi yeni ve alışılmadık soru(n)larla karşı karşıya kalmıştır. Böyle bir süreçte hükûmetin ihmallerine ve içerisinde bulunduğu duruma dair hatıra ve mektuplarda birçok gözlem ve analiz bulunmaktadır. Örneğin Falih Rıfkı, hükûmetin Suriye-Filistin'de yürüttüğü toprak siyasetinin bölge siyasetine uymadığını söyler. Ona göre “İngilizler, Ruslar, İtalyanlar ve Osmanlılar arasında Suriye, Filistin ve Hicaz işlerini en az bilen ve anlayanlar sonuncular yani bu kıtaların asıl sahipleri”dir (Atay, 2021: 47). Ahmet Rasim de bölgenin yabancı tesirinden kurtulabilmesinin yolunun Osmanlı'nın, bölgede bir “aheng-i idare” oluşturabilmesinden geçtiğini ifade eder (Ahmet Rasim, 2023: 116).

3.2.6. Hükûmetin Bölgedeki İhmalleri

Anadolu'dan Suriye'ye

Anadolu'dan yola çıkan yazarların yolculuk esnasında en fazla sıkıntı çektikleri konunun yol ve mesken problemi olduğu görülmektedir.

Suriye'nin Osmanlı idaresinde olduğu savaş günlerinde, denizden ulaşım yapılamaması dolayısıyla bölge arası yolculuk kara yolu üzerinden gerçekleşmektedir. Ancak o dönemlerde hükûmetin, Anadolu ile Suriye arasındaki yol üzerinde imar ve bayırdırlık çalışmaları yapmamış olması nedeniyle ulaşım oldukça köhne, yollar yürünmez hâldedir. Trenler hizmet verememekte, arabalar ise yeterli değildir. Bu konunun, yazarların hatıra ve mektuplarında geçtiği görülmektedir. İstanbul'dan Halep'e cepheye gidenler, yollar otomobil girişine uygun olmadığı için, tren yolu ve at arabalarını kullanmak bunların da giremediği yollarda yalınayak yürümek zorundadırlar. Falih Rıfkı Atay, *Ateş ve Güneş*'te kaleme aldığı anılarının önemli bir kısmını yollardaki zorlukları tarif etmeye ayırarak okuru, tek bir kişinin dahi zorlandığı bu yollarda ordunun ve teçhizatların geçişi esnasında yaşananları düşünmeye sevk etmek

istemiştir (Atay, 2022: 15-36). Ahmet Rasim, yolculuk esnasında yaşadıklarını “Tarsus’a gelinceye kadar çektiklerimi ben bilirim” (Ahmet Rasim, 2023: 100) sözleriyle vurgulamaktadır. Cemal Paşa da kumandan olarak tayin edildiği bölgeye ulaşımın zorluğunu 1914 yılına ait hatıralarında anlatır. Yazarlar, Anadolu ile Suriye-Filistin arasında bağlantı vazifesi gören yolların bakımının ihmal edilmiş olmasının, yolculuk esnasında ölüme dahi sebebiyet verebileceğinden bahseder. Ayrıca Cemal Paşa, bazı yerlerde iyileştirme çalışmalarının yapıldığını ancak çalışmalardaki yüzeyselliğin var olan durumu daha da kötüleştirmiş olduğunu bunun da idare edilebilir düzeyde olan bazı yolların iyice bozulması sonucunu doğurduğunu gözlemlemiştir (Cemal Paşa, 2023: 170-171).

Ahmet Rasim, yolcu için önemli bir mesele olan iskân ve konaklamaya dikkati çekerek bunun aynı zamanda bir medeniyet ölçüsü olduğunu ifade etmektedir. Yazarın bahsettiğine göre eski Osmanlılar, bu meselenin farkında olarak; bir şehir imar etmek istedikleri zaman öncelikle o yerin han ve hamamını inşa etmişlerdir. Ancak Cihan Harbi’nin yaşandığı 20. yüzyıl başlarında güzergâh üzerinde konaklayacak yer bulunmamaktadır. İstirahat etmek için düşünülen bazı yerler ise “gübre şerbethânesi”nden farksızdır. Yazar, bu yolculukta en çok hacılara acımaktadır. Döndükleri mukaddes yerlerin hürmetine ellerinin ve yüzlerinin öpüleceği bu kimselerin Adana’ya gelinceye kadar yoldaki zorluklar, imkânsızlıklar ve dinlenmek istedikleri yerlerdeki kir, pislik nedeniyle hâlsiz düştüklerini söyler (Ahmet Rasim, 2023: 103-106).

Suriye

Savaş öncesinde ulaşımın vapurla yapılması dolayısıyla bu dönemi kaleme alan yazarlar, yolcuğu daha ziyade Avrupalıların faaliyetleri ve Osmanlı’nın hizmet bakımından yetersiz kalışı çerçevesinde değerlendirmiştir. Örneğin Akçura mektuplarında, bir yerin hâkimi olmak isteyenlerin ilk olarak o yerin hizmetçisi olması gerektiğinden bahsederek hükûmetin bu konudaki ihmallerinin daha iyi anlaşılması için bazı somut örnekler verir. Gözlemlerine göre o dönemde Beyrut ile Şam arasındaki demir yolu ulaşımı Avrupalı bir şirkete aittir. Lübnan dağlarını gören diğer demir yolu ise yine onlarındır. Beyrut’taki elektrik tramvayını Belçikalılar idare etmektedir. İstanbul’dan Suriye’ye giden vapurlar Avrupalıların idaresindedir. Beyrut limanı ise Fransız bir şirket tarafından inşa edilmiştir. Bölgede geçerli olan para birimi de kuruş ve liradan ziyade Frank’tır (Akçura, 2019: 86).

Gözlemlerine devam eden yazarın aktardığına göre Osmanlı’nın bölgedeki eğitim kurumları da ilkokul, ortaokul, öğretmen okulu ve bir askerî rüştiyeden ibaret gibidir. Akçura,

bölgede bulunan öğretmen okulunun durumunu görmek için gazeteci vasfıyla okula ziyarette bulunmuştur. Ancak yazdıklarından gördükleri karşısında tam bir hayal kırıklığına uğradığı anlaşılmaktadır. Okul, Sultan Abdülhamit zamanında Halil isimli bir valinin döneminde sanat okulu adı altında inşa edilmeye başlanmıştır. Paşanın valilikten ayrılmasından sonra ise atıl hâlde kalmıştır. Bunun üzerine halk, okulun kendi ceplerinden çıkan paralarla yapıldığını söyleyerek kendilerine iade edilmesi konusunda devlete ısrarda bulunmuş, devlet ise gelirlerin yalnız Beyrut halkından değil tüm Suriyelilerden çıkmış olduğunu söyleyerek inşaat hâlinde bulunan yeri teslim etmeye yanaşmamıştır. Nihayetinde camsız pencerelerine tahtalar çakılarak öğretmen okuluna dönüştürülen binanın, son hâliyle görenlerde uzaklaşma isteği uyandıran bir görüntüsü vardır. Bahçesi pis, pencereleri tahtayla kapatılmış olduğu için koridorları karanlık, sınıfları temizlikten uzak ve okul, kitap yönünden fakirdir. Abdesthane ve yemekhanenin yan yana bulunmakta oluşu ise iki yerden gelen kokuların birbirine karışarak mide bulandırıcı bir havanın oluşmasına neden olmaktadır. Yazar, bütün bu gözlemlerinin ardından Avrupalıların okulları hakkındaki izlenimlerini okurun aklına getirir (Akçura, 2019: 88-90).

Daha sonra Akçura, Beyrut şehrinde o dönemde bulunan ve Araplara ait olan bir medreseden bahsederek bu medresede, çocukların eski ve kirli hasırlar üzerinde bağırarak Kur'an ezberlediklerini gördüğünü yazar. Ancak okulun durumunun aksine çocukların öğretmenini gayet samimi ve gayretli görmektedir. Bu duruma hayret eden yazar, okulun öğretmenine medresenin niçin bu hâlde olduğunu sorar. Öğretmen, halktan destek gelmediğini ve hükûmetin de okulla ilgilenmediğini söyler. Akçura genel gözlemlerinden yola çıkarak bu sebebin yalnızca mevcut okulun hocasına ait bir gerekçe olmadığını ve hükûmet ile yerli halka ait okulların içler acısı durumunun, okul sorumluları tarafından çoğunlukla bu sebeplerle izah edildiğini anlatır. Yazara göre de bu söylemler, eğitime istenilen özenin gösterilememesi ve mekânın buna uygun hâle getirilememesi bakımından bir derece haklı izahlardır. Osmanlı'dan; maaş açısından öğretmenleri teşvik etmesi, okullardaki Türkçenin öğretimi için Türk öğretmenler göndermesi beklenirken ziyaret ettiği bir okuldaki müdür, bunu hükûmetin yerine Almanların yaptığını anlatmıştır. Akçura, müdürün söylediklerini şu şekilde alıntılar:

Bir gün, Alman konsolosu gelip okulumuzu gezdi. Giderken de 'öğrenciler arasında belki kendi isteğiyle Almanca öğrenmeye heveslenenler olabilir. Ben size bir Alman öğretmen göndereyim. Bu öğretmen için para da istemeyiz. Maksat size faydalı olmaktır' dedi. Biz de teşekkür ettik ve 'şayet hevesli bir talebe çıkarsa haber veririz' dedik. Sonra haber vermemizi dahi beklemeden bir kez daha geldi. Öğretmen olacak kişiyi de beraberinde getirmişti. Bu kişi hâlâ, isteyen pek çok talebemize parasız Almanca okutmaktadır. (Akçura, 2019: 75).

Yazar; Beyrut'un askerî rüştiyesi ile lisesinin, gözlemlerine göre aydınlık ve temiz olduğunu kaydeder. Ancak bu defa da okulda gördüğü öğrencilerle yapmış olduğu sohbetler sonucunda öğrencilerin Türkçelerini zayıf, bilgilerini ise sığ bulmuştur. Bu yorumunun ardından yazar yine de birkaç öğrenciyle yapılan konuşma sonucunda okulun geneli hakkında hüküm vermenin doğru olmayacağını altını çizerek (Akçura, 2019: 94). Yazarın bu konuda dikkatleri çektiği esas husus, okulların Osmanlı'nın kendi medeniyetini tanıtabileceği tek yer olduğunu gözlemlemesidir. Çünkü bölgede Türklerin hayatını halka sevdirecek herhangi bir kitapçı, sinema, konferans hatta eşya dahi bulunmamaktadır. Oysa Beyrut özelinde yazar, saydığı bütün bu araçları Fransız ve İngiltere'nin etkin olarak kullandığından bahseder. Bu nedenle de Beyrut halkının medeni açıdan Paris ve Londra'ya yöneldiğini anlatır (Akçura, 2019: 95). Milliyetçi faaliyetlerden de bahseden yazar, bu fikirleri yatıştırma noktasında hükûmetin adım atmasının gerekli olduğunu düşünmektedir Ancak onun görüşüne göre henüz bu konuda önemli bir çalışma yapılmamıştır (Akçura, 2019: 79). Ahmet Rasim de bu konuyu yazılarında gündeme getirir. O, Osmanlı'nın bölge idaresine biraz özen göstermesi hâlinde okullarda verilecek beş on yıllık bir eğitimle o gün on yaşlarında olan Arap gençlerinin bu süre zarfında devlete bağlılıklarının artabileceğini özellikle de İslam birliği ufkuna sahip olabileceklerini düşünmektedir. Yazara göre bunun gerçekleştirilmesi ise esas itibarıyla yabancıların bölge üzerindeki entrikalarının boşa çıkması anlamına gelecektir (Ahmet Rasim, 2023: 117).

Savaş zamanını içeren hatıralarda ise Suriye topraklarında güvenliğin kalmadığı açıktır. Yazarlar, halkın canı ve malı konusunda ciddi endişelerin bulunduğunu anlatmaktadır. Böyle bir dönemde Cemal Paşa'nın bölgede sert tedbirler almış olmasının da Arapların ve Türklerin arasının açılmasına neden olduğu ve Batılıların ekmeğine yağ sürmeye yaradığı fark edilmektedir. Halide Edip'in anlatımıyla Cemal Paşa'nın halkın hoşnutsuzluğunu ve idamların toplum üzerindeki etkisini azaltmak için şehirlerde yol, okul, su gibi konularda gayretlerde bulunduğu bilinmektedir. Örneğin Halide Edip'in hatıraları arasında Cemal Paşa'nın savaş döneminde okul teşebbüsünde bulunduğu anlatılmaktadır. Cemal Paşa, Falih Rıfkı aracılığıyla İstanbul'da bulunan Halide Hanım'a bir mektup göndermiş; mektupta, bölgedeki Fransız okullarının Paşa tarafından kapatıldığını, Türk okullarının ise yetersiz olduğunu anlatmış ve kendisinin yahut başka hanım hocaların bölgeye gelerek kızların eğitiminde rol almalarını rica etmiştir. Bir süre sonra yeniden gönderdiği bir başka mektubunda ise Halide Hanım'a çevresindeki hanım hocalarla bir müfredat hazırlaması ricasında bulunmuştur (Adıvar, 2022: 240). Ancak Emir Şekip Arslan yapılan çalışmaların

bölgedeki asıl krizlere çözüm olmadığı ve siyasi ve toplumsal strateji konusunda, Cemal Paşa'nın bölgedeki milliyetçi ve Osmanlı karşıtı hareketleri tetiklediği görüşündedir.

Filistin

Yafa, turistik açıdan ve meyve ticareti bakımından Filistin'in önemli bir şehridir. Bu özelliği dolayısıyla gemi, bölge ulaşımında sıkça kullanılan bir vasıta. Ancak böyle bir şehirde liman bulunmamaktadır. Yaşanan zorluğu mektuplarına kaydeden Akçura, Beyrut'tan hareket eden Avusturya gemisinin önce Hayfa'ya ardından Yafa'ya vardığını; havanın kötü olması durumunda ise Yafa'da iskele olmadığı için yeniden Hayfa'ya döndüğünü, burada da hava şartları el vermiyorsa yeniden geminin Beyrut'a dönüş yaptığını anlatır. O dönemin koşullarında hâlâ böyle bir ilkelikle iş yapılıyor olmasını ise “işte medeniyetin gelişmesine güzel bir örnek” sözüyle eleştiride bulunur (Akçura, 2019: 134). Yafa'da vapurdan inip sandala binen yolcular denizden kıyıya doğru artan kayalıkların üzerinde sandalla ilerlemeye çalışmaktadır. Yazar, dalga varsa kayıkçıların şanslı olduğunu böylece sandalın bir kayadan diğer kayaya doğru kolayca ilerleyebildiğini söyler. Ancak dalga olmadığı zaman kayaların üzerinden aşmak zorlaşmakta, yazarın belirttiğine göre durum tehlikeli bir hâl almaktadır (Akçura, 2019: 135). Hükûmetin veya belediyenin bu konuda bir şey yapmamasını gazetede yayımlanan mektubunda açıkça yadırgamaktadır.

Yazar, Yafa'daki günlerinde Müslüman okullarını ziyaret ettiği bir gün, bir mescitte iki öğrenciye Arapça gramer dersi veren Ezher mezunu yaşlı bir hocaya rastlamıştır. Yazarın, talebe sayısının niçin bu denli az olduğunu merak etmesi üzerine hoca; devletin âlimleri desteklememesi nedeniyle ilme heves duyanların kalmadığını söyler. Buradan çıkan yazar, iki ilkokulu ziyaret eder. Bu okullardan birisi mezarlık yanında diğeri de pazarın içindedir ve her ikisinin önünden lağım akmaktadır. Yazar, okul öğretmenlerine lağımın üzerinden atlayan öğrencileri gösterir ve bu durumun devam etme nedenini sorar. Öğretmenler çabalarına rağmen hükûmet ve belediyenin kendilerine dönüş yapmadığını söyleyerek çözümü öğrencilerin geçmesi için koydukları taşlarda bulduklarını anlatırlar (Akçura, 2019: 167).

Hristiyanların dünyanın çeşitli bölgelerinden gelerek katıldıkları hac ziyaretlerinde bir durak noktaları da Lut Gölü'nün civarındır. Burada kendileri için özel mekânları ziyaret eden hacıların, hac mevsiminde sayıca fazla olmalarına rağmen hükûmet eliyle bölgeye herhangi bir iyileştirme yapılmadığı Loti'nin hatıralarında geçmektedir. Belirtilenlere göre bölgede, eskiden var olduğu bilinen sarayların veya şehirlerin artık yok olduğu görülmektedir.

Tamamen terk edilmiş bir manzaranın hâkim olduğu nehirlerden Hristiyan hacılar biraz su, biraz çakıl almakta ve hatıra olarak ülkelerine götürmektedirler. Ancak hac mevsimin sona ermesinin ardından bölge yeniden eski sessizliğine gömülmekte, yazarın ifadesiyle “yarı haydut birkaç Arap çobandan başka kimse kalmamaktadır” (Pierre Loti, 2020: 118). Oysa bölgede yapılacak bir iyileştirme çalışması, dinî turizm açısından hem hacıların işini kolaylaştıracak hem de bölgeye gelir kaynağı olacaktır. Fakat böyle bir çalışma mevcut değildir.

Kudüs’ün 1913 yılına ait nüfus sayısı da meçhul bir konudur. Akçura, merak etmesine rağmen “Burada, Allah’tan başka nüfusu doğru bilen yoktur.” sözüyle bir noktaya dikkatleri çekmekte, hükûmetin bu denli karmaşık bir memleketin gerçek sayısı hakkında yeterli özeni göstermeyişi ve nüfus sayımında gerekli çabanın yok oluşu yazarın eleştirdiği bir diğer meseledir.

Yazar, bölgedeki gözlemine devam ederken Nebi Musa Bayramı esnasında sarıklı bir kimsenin kalabalıklardan uzak bir yerde elindeki bir kitaba daldığını görür. Yanına gidip bu kimseye kim olduğunu ve ne okuduğunu sorar. Aldığı cevaba göre kendisi meddaktır ve Nebi Musa Bayramı münasebetiyle gelenlere elindeki kitaptan hikâyeler anlatacaktır. Kitabı ise Mısır’dan aldığını ve içlerinde Mısır sultanlarının kahramanlarına ait bilgilerin bulunduğunu söyler. Yazar kitapta, Osmanlı hakkında bir bilginin bulunup bulunmadığını sorduğunda; meddah, Osmanlı’ya dair herhangi bir malumatın olmadığını söyler. Osmanlı’nın topraklarında anlatılacak hikâyelerin padişahların değil de Mısır sultanlarının hayatlarına ve kahramanlıklarına ait olduğuna tanık olan yazar, hükûmetin böyle bir ortamda dahi kaçırdığı fırsatları okuyucuyla esef ederek paylaşmaktadır (Akçura, 2019: 313).

Devletin bölgedeki bir diğer problemi, iltizam meselesidir. Ekinlerden ve hayvanlardan alınan vergileri toplama vazifesinin toprak ağaları tarafından ihale yoluyla yüksek ücretlerle alınması ve bu ücretin halktan çıkarılması zaten yoksul olan halkın belini bükerken vergi toplayıcılarını zenginleştirmektedir. Öyle ki elde edilen kâr durumu, işin yalnız toprak ağalarına mahsus olma durumunu değiştirmiş tüccar ve şehirlilerin de ilgilendiği konu hâline gelmiştir.

3.2.7. Memurlar ve Vazifeliler Hakkında

Hükûmete bağlı devlet memurlarının durumu ise başlıca üzerinde durulması gereken bir konudur. Örneğin Falih Rıfkı, bölgedeki memurların hükûmeti temsil etmediklerini gözlemleyerek durumu eleştirmektedir. Ona göre devlet makamlarında vazife yapanların çoğu

Araplardan yahut da Araplaşmış Türklerden oluşmaktadır. Yazar, Türklerin burada kendi kimliklerini koruyamayışının, Araplara dinlerinden dolayı atfedilen değerden kaynaklandığını düşünmektedir. Halide Edip ise Türklerin Araplaşması mevzusunu, bölge coğrafyasının insana tesir eden atmosferine bağlamaktadır. Bu bölgede biraz yaşayıp havasını soluyan ister istemez diline kendisini kaptırdığını, kendi ana dilini bu bölgenin telaffuzuyla konuşmaya başladığını hatta bölgede yaşayan farklı milletlere ait yüzlerin dahi bir süre sonra Arap simasını anımsattığını anlatır (Adıvar, 2022: 251). Akçura da hatırasında, Filistin’deki bir otelde kendisini ziyarete gelen polis memurunun hükûmetin komiseri olduğu hâlde Türkçe bilmediğini, yeni yeni öğrenmeye başladığını bu nedenle Akçura ile Fransızca konuştuğunu anlatır. Selahattin Günay da anılarında benzer bir hadiseden bahseder. 25. Nişancı Taburunda 3. Bölük Komutanlığı’nda vazifelendirildiği sırada bir komutan bir de kurmay başkanı askerleri teftişe gelir. Teftişin ardından paşalar askerlere soru sormak ister. Selahattin Bey, askerlerin Halepli olduğunu ve henüz Türkçe bilmediklerini anlatır. Kendisi de o dönemde Arapça bilmiyordur. Mevcut durum dolayısıyla komutana ve kurmay başkanı askerlerine, talimlerin bayraklarla ve işaretlerle yapıldığını söyler (Günay, 2020: 10). Bu perspektiften bakıldığı zaman Türk olmanın yahut Türklere benzemenin, Osmanlı toprakları içerisinde, herhangi bir cezbedici yönünün ön plana çıkarılmadığı görülmektedir.

Akçura, Filistin’de gördüğü memurların kendisi üzerinde bıraktığı intibaları da yazılarına kaydetmiştir. Buna göre gördüğü memurların çoğu çalışkanlıktan ve çeviklikten uzak “uyuşuk, bilgisiz, iktidarsız, idealsiz, ahmak, sefih ve sarhoş”tur. (Akçura, 2019: 317). Şarkta vazifelendirilmeyi bir çeşit sürgün addederler. Yeniden İstanbul’a yahut İzmir’e dönmeyi hayal etmektedirler ayrıca Akçura’nın gözlemlediğine göre bu memurların rahat etmek, rahat yaşamak, iş yükü olmadan akşamlarını rakı içerek ve eğlenerek geçirmekten başka idealleri yoktur. Üstelik bölgedeki memurlarda görülen bu rehavet yalnızca ileri yaşlarda değil henüz yeni atanmış gençlerde dahi görülebilmektedir.

Yazar bu noktada, İstanbul’da bir baytar mektebinde gördüğü ve çalışkanlık ile gayretinden memnun olduğu bir gençten bahseder. Genç, mezuniyetinin ardından devlet tarafından bölgeye tayin edilmiştir ancak kendisi bu durumdan hoşnutsuzdur. Akçura gencin, yanına geldiğini ve İstanbul’a dönmek için kendisinden akıl istediğini yazar. Gencin anlattığına göre kendisi okuldan ikincilikle mezun olmuştur. Mezun öğrenciler arasında ilk dörde girenlere normal şartlarda istedikleri memleketlere atanma hakkı verilmektedir ancak kendisi, torpili olmadığı için devlet tarafından buraya sürülmüştür. Yazar, ülkede ayyuka çıkan torpil meselesinin devletin çöküşüne neden olan etkenlerden olduğunu mektuplarına kaydettikten sonra gencin bu durumuna da içerlediğini ve onunla sohbet ettiğini anlatır.

Gence burada neler yaptığını sorar. Baytar genç, bir şey yapmadıklarını yalnız bir bölgede sığır vebası çıktığı haberini aldıklarında bölgeye giderek karantina uyguladıklarını söyler. Yazar, gence, bölge hayvanlarının istatistiği; bu hayvanların yakalandıkları hastalıklar ve bu hastalıkların sebepleri üzerine yapılması gereken çalışmaların tamamlanıp tamamlanmadığını sorar. Aldığı yanıt bu konuda bir şey yapılmadığı yönündedir. Gencin sözleri üzerine yazar, burasının da kendi ülkeleri olduğunu ve sırf uzak olduğu için böyle isteksizlik göstermenin yabancıların eline koz vermek anlamına geleceğini anlatır. Yazara göre o, torpili olmadığı için buraya atanmış ise de devletten “öcünü” vazifeli geldiği bölgede vakitlerini şikâyetle hizmetsiz durarak değil atandığı bölge halkına hizmeti ile örnek olarak almalıdır. Genç ise yazarın sözlerine karşılık; bu bölgedeki halkın kendilerini sevmedikleri, Arapçılık hareketinin bölgede yayılmaya başladığı, bu gelişmelerin ardından kendilerine layık görülenin kovulma ya da eziyet edilme yönünde olma ihtimalinin yüksek olduğu ve bütün bunlardan dolayı gidip kendi milletine faydalı olmasının daha doğru olacağı yönündeki düşüncelerini yazarla paylaşır. Yazarın gence cevabı ise şöyle olur: “Çalışmadan para alarak yatan kimseyi ne Arap sever ne de Türk! Siz böyle boş boş durmaya alıştıktan sonra, öz Türk yurtlarında da hizmet edemezsiniz. Faydalı olmak suretiyle kendinizi Araplara sevdirmeye çalışınız... Peki, Fransız’ı, İngiliz’i niçin seviyorlar? Çünkü faydalarını görüyorlar” (Akçura, 2019: 318). Akçura bu sözlerinin ardından vazifeli kimselerin, Arapçılık hareketinin baş göstermesi dolayısıyla kendilerinde kaçmaya hak göremeyeceklerini söyleyerek bilakis nöbet yerinde sapaşğlam durmalarının asıl bu süreçte elzem olduğuna işaret eder.

Ahmet Rasim de Anadolu’nun gençlerine hitap ederek bereketli, keşfedilmemiş ve güzel olduğunu söylediği bu toprakların vatanın bir parçası olduğunu, halkının sahiplenilme beklediğini; bu nedenle bu toprakları terk etmelerinin doğru olmayacağını anlatır (Ahmet Rasim, 2023: 129). Çünkü yazarlar, Filistin’de yaşayan köylü halkın, bilgisizliğinin yanında etrafındaki güçler tarafından da ezilmekte olduğunu gözlemlemektedir. Akçura bu konuda “...köylüyü bütün çevresi ezmektedir; devlet memuru, jandarma, eşkıya, ağa/soylu, ‘mültezim’, Rum bakkal, Ermeni sarraf, Yahudi kolonist...” (Akçura, 2019: 329) diyerek daha nicelerinin el birliği yapmış gibi hareket ettiklerini yazar. Anlatılanlara göre özellikle iltizam hususunda büyük sorunlar çıkmakta, halk mültezimlerden eziyet görmektedir. Şöyle ki vergi ihalesini elinde bulunduran mültezim, köylü halka vergi ödediğine dair makbuz vermesi gerekirken bir kâğıt parçasına mühür basmakta ve bunu köylüye vermektedir. Vergisini ödediğini düşünen köylü gelen diğer mültezime mühürlü kâğıdı gösterir ancak resmiyette bir geçerliliği olmayan bu kâğıt ile köylü, hile çevirdiği suçlamalarına maruz kalarak yeni gelen mültezime yeniden vergi ödemeye zorlanır. Ödeneğini tahsil eden mültezim, bu defa yine

makbuz yerine bir kâğıt parçasına mühür basarak gider. Akçura'nın verdiği habere göre ardi arkası kesilmeyen bu entrika karşısında köylü, kendisini savunamadığı için isyan etmektedir (Akçura, 2019: 329). Yazar, bunları kendisine bir subayın anlattığını ve yakın zamanda bu gibi olayların azaldığını söylediğini de notlarına kaydeder.

Cehalet yalnız köylü halkta değil devletin üst kademelerinde de var olan önemli bir problemdir. Falih Rıfkı Atay, bu konuda bir anısını anlatmaktadır. Bu göre bir gün Beyrut Valisi, Beyrut'taki bir Amerikan kolejini ziyaret eder ve vali sıfatıyla derslere girer. Dinlediklerinden gerçekte bir şey anlamamış olmasına rağmen durumu etrafına fark ettirmez. Bu esnada Amerika'daki tahsilini tamamlayarak kolejde matematik alanında ders vermeye başlamış bir profesör kendisine son icadı olan modern bir aleti tanıtmaktadır. Profesörün, mizaç olarak insanları incitmekten korkan biraz çekingen bir yapıda olması dolayısıyla muhatabı karşısında mahcup bir gülümseyişi ve ürkekliğe kaçan kibar tavırları vardır. Vali bunun, profesörün tanıttığı aletteki eksiklik ve pürüzlerden kaynaklandığı zehabına kapılır. Okuldan ayrılırken savaş sürecinde yeni bir aletin gelme ihtimalinin olmadığını düşünerek meseleleri derinlemesine tetkik etmiş izlenimi bırakma isteğiyle profesöre bu gibi ilkel aletlerin böyle modern bir kuruma yakışmadığı yorumunda bulunur. Yaşanan durum karşısında Atay'ın deyiimiyle profesör morarmış Türk hocaları ise valinin cehaleti karşısında yerin dibine geçmişlerdir (Atay, 2021: 77).

3.2.8. Hükûmetin Bölge Hâkimiyeti

Suriye

Bu başlık altında Osmanlı'nın bölgedeki dil, kültür, imar gibi konulardaki konumu hakkında yazarların gözlemlerine yer verilmiştir. Yusuf Akçura'nın Osmanlı'yı sömürgecilikle suçlayan bir Arap vatandaşıyla arasında geçen konuşmadan, bölge halkı içindeki bir kesimin Osmanlı'nın toprakları sömürgeleştirdiğine dair algısının olduğu anlaşılmaktadır. Akçura duyduğu sözlere karşılık sömürgecilik yapan bir devletin sömürgecilerinin, sömürülerinin olması lazım geldiğinden bahseder. Yazarın düşüncesine göre Türkler bütün bunlardan uzaktır bilakis halk, asıl sömürgecilerin Avrupalılar olduğu konusunda teyakkuzda olmalıdır.

Konu hakkındaki en somut örnek dil meselesidir. Konuşulan dil, bu bölgede Osmanlı'yı temsil etmemektedir. Okullar resmî dilden uzak ve zayıftır. Cenap Şahabettin 1917-1918 yıllarında kaleme aldığı mektuplarında, savaştan önce de bu bölgeye geldiğinden o zamanlar bu yerlerin iki medeniyet arasında sıkışmış bir görünüm arz ettiğinden haber vermektedir.

Öyle ki Suriye bölgesine girildiği vakit yabancıların memleketi olmadığı anlaşılmaktadır ancak Osmanlı toprağı demek de zordur. Cenap'ın bu gözlemlerini Akçura'nın Suriye'de gezdiği Külliyyetü'l-Osmâniyetü'l-İslâmiye isimli kolej üzerinden detaylandırmak mümkündür. Yazar kolejde, Arap çocukların derslerine giren Türk ve Fransız öğretmenlerden bahseder. Yaptığı gözleme göre Fransızca öğretmeni kendi milletinin güzel ve yüksek vasıflarını öğrencilere tanıtmakta, kendi edebiyatını, şair ve sanatçıları anlatmakta böylece öğrencilerde Fransız hayranlığının oluşmasını sağlamaktadır. Bunun yanında Türk bir öğretmen ise “Nil vadisinin tanımını yapar ve Kahire şehrinin Fâtımî halifeleri tarafından kurulduğunu öğretmeye” çalışır (Akçura, 2019: 75). Ayrıca yine bu okulda Akçura'nın dikkatini çeken konu, müfredat meselesidir. Bu okulda Arap milliyetçisi ruhu olan hocalar da dersi Memlûklerde kesmektedirler. Tarih dersi de Memlûklerde bitmektedir. Bunun sebebinin ise “kitap ve öğretmen yokluğu”ndan kaynaklandığı öne sürülmekteyse de yazar, okulun on sekiz on dokuz yıllık olduğunu bu süre zarfında istenilseydi çok şey yapılabilir olduğunu okurla paylaşır (Akçura, 2019: 75). Bütün bunlardan sonra yazar, mektubunda öğrencilerle Osmanlı padişahlarına dair sohbet ettiğinden ve öğrencilerin bütün bildiklerinin bazı kulaktan dolma sözlerden ibaret olduğundan bahseder. Dikkatini çeken ise o sırada bir öğrencinin elinde, Max Nordau'nun felsefeyle ilgili Fransızca kitabıdır (Akçura, 2019: 77).

Akçura kaleme aldığı mektuplarda, Beyrut gezileri esnasında Osmanlı idaresinden önce bölgeye hâkim olmuş birçok milletin ve medeniyetin eserlerine rastladığını belirtir. Gözlemlerine göre iki bin, üç bin yıllık yazılar, suretler bu bölgelerde boy göstermektedir. Osmanlı'nın ise bu topraklarda kayda değer bir eserinin olmadığı görülmektedir. Yazar tam burada bu denli tevazuunun veya tembelliğin tarih tarafından affedilmeyeceğinin altını çizer (Akçura, 2019: 113).

Akçura mektubunda, bölgenin genelinde görülen Avrupa hâkimiyetinin yanında Osmanlı hâkimiyetinin ne anlama geldiğini de okurla paylaşır. Savaş başlamadan önce Türk vapuru vasıtasıyla yapılan seyahatlerin olduğu ve Trablusgarp ile Balkan Savaşları'ndan evvel bu bölgeye iki üç ayda bir sefer düzenlediği ancak savaş sonrası bu seferlerin de sona ermiş olduğu bilgisini verir. Buna karşılık seferlerin sahipliğini artık Avrupalılar yapmaktadır. Ayrıca yazar, Osmanlı'nın bu bölgede bir yıldır sıkıyönetim uyguladığından ve bazı milliyetçi toplantılara engel olup gazeteleri toplattığından bahseder. Emir Şekip de 1916 senesinde Cemal Paşa'nın ve Suriye valisi Hulusi Bey'in Şam'da bir gazete çıkarmak istediğinden bahseder. Gerekli çalışmalar sonucunda yayım hayatına başlayan *Eş-Şark* isimli gazete, başlangıçta nitelikli haberler yapmakta ve bunu yaparken bağımsız habercilik esasını

gözetmektedir. Ancak yazar, bir süre sonra devletin gazeteye el attığını, devletin karışmasının ardından ise gazetenin önceki değerini kaybettiğini söyler (Arslan, 2022: 109).

Akçura, yolda ve kahvehanelerde belinde kılıcıyla yürüyen Osmanlı subaylarını anlatır. Hükûmet, otoritesini ve halktan taleplerini bu subayların etkisi vasıtasıyla elde etmektedir. Bu durumun ise uzun sürmeyeceğini, gerçek gücün ilmi, ticareti, serveti ve sanatı elinde tutanların olacağını düşündüğünü ifade eder (Akçura, 2019: 86-87).

Korku siyasetinin bir bölgeyi elde tutmaya yaramayacağı konusunda Falih Rıfkı da bir anısını anlatır. Beyrut'ta davetli oldukları bir eğlenceye gittikleri vakit halkın karşılarında saygı ile karşılamaya geçtiğinden bahseder. Bu manzara ona bir zamanlar kurmay başkanının kendisine söylediği bir sözü hatırlatır: “-Suriye’de bizim ne kadar temelsiz olduğumuzun en iyi misali nedir, bilir misiniz? Yüzüne baktım. -Şu sekiz yaşında çocuğun korkudan bana selam duruşu!” (Atay, 2021: 87).

Filistin

Filistin, çok uluslu bir yapı göstermesinin yanında toplum içerisinde konuşulan diller yönüyle de yazarların dikkatlerini çekmiştir. Örneğin Atay’a göre 20. yüzyılın başlarında Filistin’de Fransızca, İngilizce ve Almanca gibi birçok Avrupa dili konuşulduğu hâlde bölge idaresini asıl elinde bulunduran Osmanlı’nın resmî dili olan Türkçe, yerli halkın dili Arapça ve bir de yerleşme politikası güden Yahudilerin dili İbranice yayılma alanı bulamamıştır (Atay, 2021: 72). Falih Rıfkı, başka bir bölümde Osmanlı’nın bölgeye hâkimiyetini bir metafor üzerinden anlatır. Buna göre İsa âleyhisselam bir marangoz çırağı iken Zeytindağı’ndan kendi eşeğiyle geçmiştir. Ancak Osmanlı Devleti, bölgeye bu kadar dahi sahip değildir. Yazar bu konudaki izlenimini şu şekilde ifade eder: “Biz Kudüs’te kirada oturuyoruz. Halep’ten bu tarafa geçmeyen şey, yalnız Türk kâğıdı değil; ne Türkçe ne de Türk geçiyor.” (Atay, 2021: 41). Falih Rıfkı, Kudüs’ün artık Osmanlı’ya ait olmayışının derecesini bir başka benzetmeyle netleştirmek ister gibidir: “Floransa ne kadar bizden değilse Kudüs de o kadar bizim değildi. Sokaklarda turistler gibi dolaşıyoruz.” (Atay, 2021: 41). Ayrıca yazar, bölgede kutsal mekânların kime ait olduğu konusunda dinlerin hatta mezheplerin arasındaki sıkı kavgayı Kamame Kilisesi üzerinden örnekleyerek buradaki her şeyin bir başka dine bir başka mezhebe ait olduğunu yalnız mekânlara ait anahtar koruma vazifesinin hükûmetin bir hocasında olduğunu söyler. Yazara göre Kudüs, genel itibarıyla bu görünümündedir. Her bir toprağı bir millet tarafından sahiplenilmesine rağmen yalnızca bölgenin asayiş vazifesinin

hükûmete ait olduğu konusunda ihtilaf yoktur. Yazar bu durumun da gerçekte değil yalnızca “görüntüde” böyle olduğunu vurgulamaktadır.

Loti’nin hatıralarında da Türk subaylara ve yeniçerilere güvenlik ve kontrol konularında yer verilmektedir. Kudüs, İslam’da Mekke ve Medine’den sonraki üçüncü kutsal mekândır. Loti, hatıralarında başlangıçta Kubbetü’s-Sahra’nın içerisinde bulunan siyah taşın kible kabul edildiğini ve Müslümanların namazlarını buraya doğru kıldıklarını anlatır. Ayrıca yazar, Müslümanlar için bu kadar önemli olan bölgeye birkaç yıl öncesine kadar gayr-i Müslimlerin giriş ve çıkışlarının yasak olduğunu söyleyerek içeri girmek isteyenlerin de “hayatını tehlikeye atması gerektiği” ayrıntısına yer verir. Ancak son yıllarda Müslümanlar için önemli bazı günler dışında Kudüs mutasarrıfı tarafından yetkilendirilen bir yeniçerinin eşlik etmesi şartıyla her dinden insanın bölgeyi ziyaret etmesinin mümkün hâle geldiğini söyler (Pierre Loti, 2020: 70). Ayrıca Hristiyanların kutsal ziyaret makamlarından olan Kutsal-Mezar etrafında dilenciler ile haç ve tespih satıcıları yoğunluktadır. Bu denli karışık olan ortamda güvenlik yine Türk subaylar tarafından sağlanmaktadır. Loti’ye göre geniş divanlara kurulan bu subaylar halka yukarıdan bakar vaziyette görünmektedir (Pierre Loti, 2020: 51).

Falih Rıfki, Kudüs’ü sömürgeleştiremediğimiz gibi vatanlaştıramadığımızı da esef ederek anlatır. Ona göre Osmanlı, bu bölgede ancak tarla bekçisidir (Atay, 2021: 43). Bölgede her milletten insan olduğu gibi bu milletlerin kendi mahalleleri, para birimleri, kendi yörelerine ait ekmek ve gıdaları, kalacak yerleri ve yerli ahalisi bulunmaktadır. Hacı kafilelerinin Ruslara ait olduğu bir caddeyi gezen yazar, bu bölgenin sadece görünüşü değil havasının dahi Ruslara özel olduğunu ifade eder. Rusların kaldıkları bu yere ‘Rus yeri’ denildiği bilgisini aktarır. İçerisinde hastane, eczane, misafirhane bulunan bu yerin çevresinin sağlam duvarlarla çevrili olduğunu ve gece 2’de şehre benzeyen bu yerin kapılarının kapatıldığını anlatır (Akçura, 2019: 178-180). Diğer milletlerin de iskân modeli benzerdir. Aradaki fark ise eskiden beri bu bölgeyle ilgisi bulunan Rum, Ermeni ve Katoliklerin Kudüs hisarının içinde kaldıklarını; şehre sonradan gelen Rus, Alman, İngiliz gibi halkların ise hisarın dışında kaldıklarını belirtir. Ayrıca milletlerin iskânına göre burada kısmen özerk bir yaşam hâkimdir. Müslümanlar, hisarın içinde bulunmakta ancak hisarı Yahudi ve Hristiyanlar çevrelemektedir. Yazar, bu milletlerin kendi paralarına, kültür ve kanunlarına göre yaşadığını ancak Türk hükûmetinin, üzerlerinde herhangi bir tesirinin olmadığını söyler (Akçura, 2019: 182). Bu bağlamda kendilerine beynelmilel denilen Londra ve Paris’in Kudüs’ün millet, para, kanun beynelmileliliği yanında söz konusu edilemeyeceğini ve bütün bu çeşitliliğin Türk idaresinde gelişmesinin ancak Osmanlı’ya özel olabileceğini söyleyerek ironi yapar (Akçura, 2019: 183). Buna göre sorduğu memurlardan öğrendiği kadarıyla Kudüs’ün nüfusu aşağı

yukarı 80 bindir. Bunun 50 binini bölgeye göçünü arttıran Yahudiler 20 binini Hristiyanlar oluşturmaktadır. Bölgenin resmîyetteki hâkimi olan Müslümanların sayısı ise 10 bin civarındadır (Akçura, 2019: 185).

Yazarların Osmanlı'nın bölgeye nüfuz etme açısından yetersiz kalmasından duydukları endişeyi ifade etmelerinin yanında bir diğer endişeleri de Kudüs çevresinde Alman ve Yahudi kolonilere ait Avrupai evlerin etkinliklerini, gücünü ve varlığını giderek arttırmasıdır. Falih Rıfkı, I. Dünya Savaşı döneminde Kudüs'te bulunan Zeytin Dağı'nın en yüksek tepesinde bir Alman Sanatoryumunun bulunduğunu anlatır (Atay, 2022: 113). Akçura'nın ve Loti'nin de sırasıyla mektup ve hatıralarında geçen ifadelerine göre bu yeni yapılar karşısında yazarlar hayal kırıklığına uğramıştır. Ancak aralarında bariz bir farkın olduğu bellidir. Loti'nin hüsrânının sebebi; bu yapıların eski çağlardan kalma Antik Kudüs'ün ruhuna uymaması ve seyahat acentelerinin araç seslerinin, ulvî duyguları hissetmeye mani olmasıdır. Akçura ise vatan adına kaçırılan fırsatlara esef etmekte hükûmetin ve yerli halkın tembellikten kaynaklanan perişan hâlini düşünmektedir.

Durumu milleti açısından ele alan Atay ise 1. Dünya Harbi yıllarında yaptığı gözlemlerine göre Kudüs'ün en güzel yerlerini Almanların, Rusların, İngilizlerin, Fransızların, Yahudilerin ve başka başka milletlerin mesken edindiğini haber verir. Bin bir parçaya pay edilmiş bu topraklarda yalnız Türkler bir Alman misafirhanesinde varlık savaşı (1. Dünya Harbi) vermektedir. Ona göre Osmanlı, bu toprakları yeniden kazanmak için geç kalmış durumdadır (Atay, 2021: 43). Yazar, Osmanlı'nın o dönemki durumunu “koca gövdesini yan yatırmış, memelerini sömürge ve milletlerin ağzına teslim etmiş artık sütü kanı ile karışık emilen bir sağmal”a benzetmektedir (Atay, 2021: 45).

Yapılan gözlemler üzerinden Batılı devletler karşısında Osmanlı'nın 20. Yüzyılda bölge hâkimiyetinin çoktan zayıflamış olduğu söylenebilir. Halkın kendisini idare etmekte olan devletin tarihi, kültürü hakkında pek az bilgisinin olduğu anlaşılmaktadır. Bölgedeki güvenlik hâlâ hükûmetin elindeyse de bunun göstermelik olduğu görülmektedir. Buna göre Suriye ve Filistin'in bu yüzyıl başında I. Dünya Harbi'ni kendisine sahiplik eden devletin yanında kazanmaya hazır olmadığı açıktır.

3.2.9. Bölgedeki Milliyetçi Tutumların Nedenlerine Dair Tespitler

Hatıra ve mektuplarda yer yer Suriye ve Filistin Bölgesi'nde giderek artan milliyetçi tutumlardan bahsedilse de Akçura, mektubunda biraz daha ayrıntıya girerek bu konuda bölge halkının farklı görüşlerinin olduğunu dile getirir. Buna göre kimi Arap, Osmanlı'ya bağlı

olmakla birlikte reform istemektedir. Gayrimüslimlerin ve Müslümanların arasından kimileri ise Avrupalıların idaresini talep etmekte, hükûmetin bölgeye fayda yerine zarar verdiğini; halkı, vergi ve askerlikle zor durumda bıraktığını düşünmektedir (Akçura, 2019: 58). Emir Şekip Arslan'a göre bu görüşler arasında bağımsızlığını kazanan milletleri örnek gösterenler de az değildir (Arslan, 2022: 34, 37). Ancak Akçura Suriye özelinde milliyetçi düşünceleri temsil eden kimselerin; şair ve entelektüeller, millî lise ve kolejler, iş adamları gibi toplumun önde gelen sınıflarından oluştuğunu ve onların da henüz seslerini yükseltmekten başka zor kullanacak bir güçlerinin olmadığını söyler (Akçura, 2019: 69). Atay da bu dönemde duyulan milliyetçi söylemlerin arkasında kuvvetli bir dayanağın olmadığını düşünmektedir:

Ben Arapların isteklerini gerçekleştirebilecek güçlerinin olmadığını düşünmekteyim. Güçten, kuvvetten muradım, yalnız kaba kuvvet ve silah gücü değildir; ilim ve medeniyet/kültür kuvveti de buna dâhildir. (...) Onlar, Mısır'ı örnek gösteriyorlar ama Mısır'da danışman denilen kişilerin yalnızca isimleri danışmandır, gerçekte Mısır'ı tamamen bu danışmanlar yani İngilizler idare etmektedir. (Atay, 2021: 67-68)

Arslan ise Türklerin ve Arapların birbirlerine bakışlarını etkileyen bazı durumların var olduğundan bahseder. Buna göre yazar Türklerin; Arapların askerlikten muaf tutulmaları ve asayiş gibi önemli olduğu düşünülen bir vazifede onlara görev verilmemesi gibi sebeplerden dolayı Arapların devlete bağlı olmadıklarını düşündüklerini ve Araplara yukarıdan baktıklarını; Arapların ise devletteki konumlarından dolayı Türkleri kışkırdıklarını anlatır. Üstelik devlet zayıfladıkça iki millet arasındaki karşılıklı gerginlik de artmaktadır. Arslan, aralarındaki husumetlerin ileri boyuta taşınmamasında din birliği faktörünün önemli olduğunu anlatır (Arslan, 2022: 36). Nitekim savaş zamanına doğru din birliği yerine milliyetçi söylemler artmaya başlamıştır. Cemal Paşa da hatıralarında bölgeye kumandan olarak vazifelendirileceği zaman Arap milliyetçilerinin ihtilal hazırlığında olduğuna dair haberler aldığını söylemektedir (Cemal Paşa, 2023: 164). Buna karşılık olarak bu görüşe katılmayanlar iki millet arasında çıkacak bir kaosu Batılı devletlerin işlerini kolaylaştırmaya yardım edeceği düşüncesindedirler. Arslan'ın da görüşü bu yöndedir. Hatıralarında bu konuya yer veren yazar; Arapların “birlik olma” konusundaki fikirlerinin değişmesini engellemek maksadıyla Gazze-Kudüs-Nablus-Akka ve Şam-Lübnan-Beyrut arasında yolculuklar yaptığını, gittiği yerlerde Arapçılık düşüncesinin yalnızca Türklerle aralarının açılmasına neden olacağını anlattığını paylaşır. Yazarın bu söylemlerinde, milliyetçi düşüncelerle kazanılacak bir bağımsızlık olması durumunda bu defa da Batılı devletlerin kendilerini özgür yaşama konusunda rahat bırakmayacaklarının altını çizdiği görülür. Ayrıca ona göre Türklerle Araplar arasında yaşanacak bir problem sadece kendilerine değil bütün Müslümanlara zarar verecektir çünkü bu iki millet birbirinden ne kadar uzaklaşırsa uzaklaşırsa Avrupalının

gözünde tek bir milleti ifade etmektedir. Bunun nedeni ise inançlarının bir olmasıdır. Yaptığı ziyaretlerde Beyrut'un Arap milliyetçiliği konusunda zirve yapmış olduğunu görür. Bu konuda yazar, şunları kayda geçmektedir:

Ben herkese sabırlı olmalarını, katran karasından daha beter günler görececeklerini ve o dönemde şikâyetçi oldukları Türk yönetimini arayacaklarını söylüyordum. Arap bölgelerinin Fransa ve İngiltere arasında paylaşılacağından kuşku duymuyordum ama o gün kimseyi buna inandırmak mümkün değildi. (Arslan, 2022: 64)

Hatıralarda yer alan notlara göre milliyetçilik ruhunun tüm Araplar üzerinde tesirli olmadığı da bir gerçektir. Özellikle Cemal Paşa'nın; Adana, Halep, Suriye, Lübnan ve Filistin bölgelerindeki iki taburun tamamen Suriyeli ve Filistinli Araplardan oluştuğunu söylemesi dikkati çekmektedir (Cemal Paşa, 2023: 194). Halide Edip ise dönem içerisinde artan milliyetçi söylemler neticesinde Araplar bir gün bağımsızlığını kazanacak olsa da gelecekte yeniden Türklerle ortak bir noktada buluşarak medeniyet adına birlikte çalışmalar yapacaklarını düşünmektedir (Adıvar, 2022: 249).

Yerli halkın dışında önemli bir konu da Arap aşiretleri ve Dürziler meselesidir. Hatıra ve mektuplarda görüldüğüne göre yerli halkın dışındaki bu kesimin Osmanlı ile ilişkilerinde ara bulucular büyük öneme sahiptir. Zira devlet bu konuda aşiret ve Dürzileri yeterince tanımamakta, bu halklar ise çabuk galeyana gelebilmektedir. Ahmet Rasim de bu konuya dikkati çekerek Dürzi mahallinde İngilizlerin ve İngilizlere ait konsoloslukların bulunduğunu ve Dürzileri hükûmete karşı kışkırttıklarını anlatır. Yazar, bu gibi duyumlardan dolayı devletin de Dürzilere mesafe almasının muhtemel olduğunun farkındadır. Ancak durum biraz daha yakından incelendiği zaman Dürziler ile devlet arasındaki mesafenin asıl sebebinin hükûmetin idari ihmallerinden kaynaklandığını gözlemlemiştir. Yazara göre bu mesafenin ortadan kalkması için yapılacak şey yakın teması artırmak, hapsedilmiş bir Dürzi şeyhini serbest bırakmak gibi küçük adımlardan ibarettir (Ahmet Rasim, 2023: 116). Bu noktaya ise Günay'ın anlattıkları örnek verilebilir. Buna göre yüzlerce silahlı Dürzi, hububat kfilesıyla Şam'a giderken kim oldukları bilinmeyen bir aşiret tarafından saldırıya maruz kalmışlar, atlar zarar gördüğü gibi hububatlar da saldıran aşiretin eline geçmiştir. Yaşadıkları olayın öfkesiyle soluğu hükûmet konağında alan Dürziler sancak direğini kurşunla indirmeye çalışmışlar, kaymakamdan mallarının geri getirilmesini ya da bulundukları bölgeyi (Süveydiye) terk etmesini istemişlerdir (Günay, 2020: 74). Günay, Dürzi ve Arap aşiretleriyle kurduğu ilişkiler vesilesiyle meseleye dâhil olmuş ve düzenlediği bir planla aşiretin kim olduğunu tespit ederek malları Dürzilere geri vermiştir. Bu haberi alan Dürzi Bey'i önceki olaylar yaşanmamış gibi yeniden hükûmet konağına giderek bu defa kaymakamı ve hükûmet faaliyetlerini övmüştür. Günay, kendisine at ve malları eksiksiz verilen Dürzilere eksik bir şeylerinin olup

olmadığının sorulması üzerine etrafta: “Hiçbir şeyimiz eksik değildir, sizin şerefınız her şeyin üzerinde yüksektir. Var olsun hükûmet!” diye bağırıklarını ve Türk ordusu topraklardan çekildikten sonra dahi Dürzilerin ihanet etmediklerini anlatır (Günay, 2020: 79). Bölge halkının samimi ve içten olduğunu anlattığı anılarında yine Dürzi halkına dair verdiği bir örnek vardır. Buna göre halk, kendi durumlarını teftişe gelen Selahattin Bey’i misafir etmek için oldukça çaba sarf etmiş, yazarın söylediğine göre bu çekişme esnasında hayvanının dizleri parçalanmıştır. (Günay, 2020: 26) Ancak aynı Dürzilerin ve aşiretlerin altına bağlılıklarını da Falih Rıfkı anlatır. Buna göre kendilerinden vergi yükümlülüğü kaldırılan Dürzi şeyhlerinin devlete bağlılıklarının devam etmesi için küçük bir törenle nişane verilmek istenir. Bu törende Atay’ın söylediğine göre kabilelerin önde gelen şeyhlerine nişan, derece bakımından daha az olanlara ise sırasıyla hil’at yahut altın para verilecektir. Dualarla hükûmet hediyelerinin takdim edildiği esnada derece bakımından diğerlerinden ileride olan bir şeyh kendisine takılacak olan mecidi nişanı iterek altınları gösterir. Bu anısını anlatırken Falih Rıfkı, savaş döneminde hazinenin önemli bir kısmının aşiretlerin bağlılık ve hizmeti karşılığında harcadığını söyler (Atay, 2021: 84).

Yine de Dürziler devlete olan sadakat bakımından kayda değer bir aşama kat etmiştir. Cemal Paşa, Dürzilerin arasında devletin hayrına çalışmış olan pek çok kimsenin bulunduğu bahsederek 1. Dünya Harbi’nden galibiyet edilebilseydi Dürziler ile bir daha problem yaşanmayacağından emin olduğunu anlatır (Cemal Paşa, 2023: 258).

3.2.10. Avrupalıların Etkisi ve Hristiyan Araplar

Akçura mektubunda, Hristiyan Arapların Müslüman Arapları milliyetçi söylemler hususunda etkilediklerinden bahseder (Akçura, 2019: 110). Gözlemlerine göre Beyrut şehrinde milli düşüncelerin yayılması için konferanslar tertip edilmektedir. Bir gün bu konferanslardan birine katılır. Konferans sahibi Amerikan üniversitesi hocalarından Protestan bir Arap olan Hoca Huri Efendi’dir. Huri Efendi, konferans dinleyicilerine Arabistan’ın İslamiyet öncesi önemini, Arap ırkının Yahudileri içine alacak kadar geniş bir ırk olduğunu, Arapların Müslüman olduktan sonra bu dine yaptıkları hizmetleri anlatmakta dinleyiciye moral, gurur ve fikir vermektedir. Bununla birlikte Huri Efendi, Hristiyan Arapların kendi arkeolojik ve tarihi miraslarını araştırmaya başladıklarını bizzat kendisinin bu konuda çalışmalar yürütüyor olduğunu söyler. Akçura, dinlediği bu konferansta kendisine ve milletine dair çıkardığı en önemli dersin bu olduğunu, Türk milletinin tarihini araştırırken henüz

konferansta anlatıldığı gibi yeni usul ve metotlar deneyen araştırmacıların yetişmediğine hayıflandığını söyler (Akçura, 2019: 112).

Selahattin Günay, hatıralarında Arapları milliyetçi fikirlerle kışkırtan ünlü İngiliz casus Lawrence'tan da bahsetmektedir. Lawrence, I. Dünya Harbi'nde Arapları isyana teşvik etmesi ve bunun için büyük miktarda rüşvet tekliflerinde bulunmasıyla bilinir. Günay, Lawrence'ın bu cömertliğini sadece Araplara yapmadığını, bölgede yaptığı çalışmaların ve Araplar ile hükûmet arasını iyileştirici gayretlerinin etrafta yankı bulması üzerine Lawrence'ın benzer teklifle kendisine de haber yolladığını, Şam'dan çekilmesi karşılığında Günay'a on beş bin İngiliz altını vereceğini söylediğini anlatır (Günay, 2020: 102-103). Günay, teklifi kabul etmeyip aracı olan adamı kovması üzerine ölüm tehditleri almaya başladığını söyler. Ayrıca yazar, Şerif Hüseyin'in oğulları Şerif Faysal ve kardeşi Abdullah'ın, başlattıkları isyanların başarıya ulaşması için çokça İngiliz altını dağıttıklarından, bölgede Osmanlı Devleti'ni ve Almanları mağlup etmek için ellerinden geleni yaptıklarından da bahseder.

3.2.11. Osmanlı Yönetiminin Etkisi

Akçura mektubunda, Suriye Bölgesi'nde baş gösteren milliyetçi fikirlerin yayılma oranını, bölgeye geldiğinde gerçek anlamda anlayabildiğini söyler. Onun ifadelerine göre İstanbul'da yayım yapan ve tirajı oldukça yüksek gazeteler dahi meseleye dair yeterince bilgi vermemekte, kendi topraklarının bir parçası olan Suriye ve Filistin'deki bu hareketler hakkında Anadolu halkını yeterince aydınlatmamaktadırlar. Meselenin iç yüzü için bölgeye bir gazeteci dahi gönderilmemiştir ve konu hakkında bilinenler de oldukça azdır. Yazar, düşüncelerini aktardığı mektupta, o dönemin memur kesimi yahut bürokratlarının da meseleden bihaber olduklarını gözlemlemiştir. Bu meselelere mektubunda yer vermesine bazı kesimlerin anlam veremeyecek olduğunun da farkında olduğunu söyler. Ancak milliyetçilik hareketlerinin 19. yüzyılın bir gerçeği olması bakımından böyle önemli bir meselenin fark edilmesinin gereklilik olduğunun altını çizer (Akçura, 2019: 60-61). Ve bu konunun Avrupalıların çıkardıkları gazetelerde daha fazla yer aldığına işaret eder.

Akçura mektuplarında, bölge içerisindeki bir kısım fikir adamlarının yerli halk içerisinde görülen milliyetçi tutumları; İtilaf Devletleri'nin bölge faaliyetlerine ve Batı'nın, halkı hükûmete karşı kışkırtmasına bağladığını, anlatır. Bu kimselere göre halk içerisinde milliyetçi fikre kapılanların bir kısmı Avrupa seviciliği yapmakta ve çıkarlarını düşünmekte diğer bir kısmı ise ne yaptığını bilmeden kendisini akışa kaptırmaktadır. Ancak yazar, bunların gerçek sebep olmadığını; asıl sebebin hükûmetin bölge idaresindeki yetersizliğinden

ve ihmallerinden kaynaklandığını belirtir. İtilaf Devletleri'nin emellerinin açık olduğu bir coğrafyada Osmanlı'nın daha fazla çalışması; tıpkı onlar gibi hastane, okul gibi kurumlarda hızlı iyileştirmeler yapması ve en önemlisi de adaleti sağlaması gerekmektedir. Yazar, adaletin ilk sağlanacağı konuların da vergi işleri, mahkemeler olduğunu belirtir. Akçura'nın gözlemlerine göre eğitim bakımından yeterli düzeyde bulunmayan halk, bütün bu eksiklikleri görmekte ve anlamaktadır. Ancak ağlamak ile Allah'a şikâyetle bulunmaktan başka bir şey yapamamaktadır.

Akçura'nın belirttiğine göre Osmanlı memurlarının kendi hatalarını görmeden “efendim, yabancı parmağı var!” diyerek sorumluluğu üzerlerinden atmaları da diğer bir yaygın gerçektir (Akçura, 2019: 83). Yazar, bu söze hak verdiğini belirtir. Ancak yabancıların, bölgede yayılmaya imkân bulmasında hükûmete bağlı memurların da payı olduğunu ifade eder ve Beyrut gibi illerde Milliyetçi hareketlerin ortaya çıkmasının ya da Osmanlı'nın içerisinde bulunduğu durumu halkın yeterince içselleştirmemiş olmasının yine hükûmetin bölgeye olan yatırım azlığından ileri geldiğini anlatır (Akçura, 2019: 98). Bu konuda bölge memurlarının halkı suçlayan tavırlarını ise doğru bulmamaktadır. Zira din birliği duygusu da eski gücünü kaybetmiştir. Böyle bir durumda yazarın, hükûmetin yaşadığı sıkıntılardan kurtulması hâlinde dahi halkın bölgeye hak ettiği hizmeti yapacağı konusunda şüpheleri vardır (Akçura, 2019: 98).

Halide Edip de bu konuda hükûmetin sorumlu olduğunu düşünmektedir. Anılarında bahsettiği üzere, Arap diyarında kendi kültürünü yaşayan halk, bunda bir kısıtlamaya tabii tutulmadıklarını görmeli, bunun yanı sıra devletine sadakatle bağlanması için resmî dilini ve kültürünü de öğrenmelidir (Adıvar, 2022: 249). Hükûmet, halkın güvenliğini ve savunmasını üzerine alarak toprakları vatan hâline getirdiğini düşünmüşse de asıl olan zihniyet eğitimi vermekten geri kalmıştır.

Akçura, bölge halkından biriyle yaptığı görüşmeden bir kesite mektubunda yer verir. Buna göre birkaç dil bilen, Türkçeyi akıcı olarak konuşan, entelektüel bir zat olan Hasan Bey, hükûmete bakışında itidallidir. Yazar, Hasan Bey'in halk ile hükûmetin barış içerisinde yaşamasını desteklediğini; bunun için milliyetçi tutumların reform görüşünün bütünüyle yabana atılmaması gerektiğinden, hükûmetin bazı ıslahatlar ile halkı rahatlatmaz ise bu tutumların daha da şiddetlenebileceğinden ve neticede halk ile hükûmetin arasının daha fazla açılacağından söz ettiğini, anlatır (Akçura, 2019: 99). Akçura'nın bu konudaki görüşleri; hükûmetin sert tutumunun uzun vadede çözüm getirmeyeceği, bu nedenle gelişen durumların üzerinde ciddiyetle durulması gerektiği, bunun yanı sıra Türk-Arap halkının birbirine yaklaştırılmasının ve aralarında irtibat kurulmasının önemli olduğu yönündedir (Akçura,

2019: 101). Ahmet Rasim de hükûmetin sürgün etme yoluna başvurarak halkı taretmesinden söz aarak bu coğrafyalarda daha önce medeniyet kurup refahı sağlamış olanların öne çıkan özelliklerinin idari açıdan yakaladıkları ahenk olduğunun altını çizerek (Ahmet Rasim, 2023: 117).

Devletin bölgede güç kullanma ve engelleme yönünde attığı adımlar hakkında ise yine hatırat ve mektuplardan örnek verilebilir. Akçura, mektubunda Beyrut'ta bulunduğu günlerde misafir olarak ıslahat taraftarlarının bir toplantısına katıldığından ancak o gün "Islahat Cemiyeti'nin" kapatıldığđı haberinin geldiğinden ve insanların galeyana geldiklerinden bahseder. Duyduğu sözleri okurla paylaşan Akçura'nın verdiğı detaylar oldukça ilginç görünmektedir. Islahat taraftarları; hükûmetin cemiyeti kapatma kararını "keyfi idare, istibdat, haksızlık" olarak değerlendirmekte, hükûmetin memleketi gözetmediğini, askerlerinin güvenliğı sağlamadığını düşünmekte ve buna rağmen sessiz kalmalarının istenmesine isyan etmektedir. Ancak Akçura'nın asıl gözlemi yüksek sesle düşüncelerini aktaran bu insanların hükûmetten çekinen bir tutumlarının da olduğđı yönündedir (Akçura, 2019: 106).

İttihat ve Terakki'nin ülke yönetiminde batılı bir tutum sergilemesi de Arap halklar arasında endişeye neden olmuştur. Belirtilenlere göre hükûmet, Çanakkale Harbi'ndeki zaferin ardından kısa süreli bir "zafer sarhoşluğu" yaşamıştır. Arslan, bu endişenin devletteki İslami olmayan uygulamaların ön plana çıkarılmasıyla ilgili olduğđunu söyleyerek davaların, İslam mahkemeleri yerine adliye nezaletlerinde görülmeye başlamasını örnek verir. Yer yer dinî meselelere lakayt davrandıklarını düşündürtecek meselelerin gündeme getirilmesi, Şerif Hüseyin'in de isyan etme nedenleri arasında saydığı maddelerdendir. Ayrıca Arslan, Osmanlı idaresindeki bozulmalara rağmen 1. Dünya Harbi'nden hemen önce İstanbul'da yaptıkları çalışmalarla devlet idaresinde belli oranda bir düzen sağladıklarını anlatarak istikrarla devam eden hummalı günlerin ardından Osmanlı idaresi ve halkları için iyileştirmeler yapılmaya başlanmış olduğđundan ancak savaşıla birlikte yaptıklarının berhava olduğđundan bahseder (Arslan, 2022: 70).

3.2.12. Cemal Paşı'nın İdamlarına ve Sürgünlerine Eleştiriler

Cemal Paşı'nın bölgedeki stratejisinin korku ve bastırmaya yönelik olduğđı, hatıralarda çeşitli örneklerle geçmektedir. Örneğın Falih Rıfkı *Zeytindağı*'nda 1915 yılında vazifeli olarak İstanbul'dan Suriye'ye geçerken Cemal Paşı isminin insanlarda uyandırdığı etkinin gözle görülür bir biçimde değıştiğini haber vermektedir. Buna göre İstanbul'da Cemal Paşı ismi herhangi bir etki uyandırmazken Adana itibarıyla farklılık arz etmeye başlar, Halep'te bu

ismin insanlar üzerinde bir ağırlığı vardır. Şam'dan sonra ve Ordu karargâhında artık dokunulamaz addedilmektedir ve Cemal Paşa ismini anan insanların vaziyetlerinde bir değişiklik göze çarpmaktadır (Atay, 2021: 13).

1. Dünya Harbi esnasında kumandanlara, gerekli gördükleri durumda İstanbul'a yazmadan uygun gördükleri idam cezalarını uygulayabilecekleri yönünde bir kanun çıkmıştır. Cemal Paşa, yürüttüğü Suriye politikasında çıkan kanundan istifade etmiş ve milliyetçi Arap hareketlerini bastırmak için idam ve tehcir politikası izlemiştir. Hatıralarda yer verilen düşünceler, paşanın yürüttüğü idam cezasının bölge coğrafyasında sıkıntılı süreçten geçen Osmanlı idaresinin aleyhine olduğu yönündedir. Örneğin Arslan'ın ifadesine göre bir yandan Avrupalıların çalışmalarının sonuca ulaşmaya başladığı bir yandan halkın devlete karşı kışkırtıldığı bir süreçte Cemal Paşa, idamlar ve sürgünleriyle bölge tansiyonunu tetiklemektedir (Arslan, 2022: 110). Arslan, yaşanan idamlar hakkında kendisiyle çok defa görüştüğünü, görüşmelerinin bir sonuç vermemesi neticesinde Enver Paşa ve Talat Beylere meseleyi taşıdığını sonuçta ise bu görüşme ve eleştirilerin aralarında soğukluğa neden olduğunu da yine hatıralarında anlatır.

Cemal Paşa ise hatıralarında izlediği sert politikanın isabeti hakkında Şerif Hüseyin'in isyanını örnek vererek haklılığını dile getirir. Anlattığına göre idamlar kendisinin de tercih etmediği bir yoldur. Üstelik idamlardan önce Araplarla Türklerin birlikteliklerinin kendi milletlerinin terakkisinde önemli bir adım olacağını düşünmektedir. Buna, amaca yönelik yaptığı çalışmaları ve gayretlerini örneklenirerek neticede bir derece başarılı olduğundan da bahseder. Öyle ki Şerif Hüseyin dahi 1. Kanal Seferi esnasında canı pahasına orduya yardım etmiş, kendisiyle yaptığı mektuplaşmalarda hükûmete bağlılığını çok kez dile getirmiş hatta Enver Paşa ile kendisine dostluk nişanesi olarak Araplar arasında yaygın olan kılıç hediyesinde bulunmuştur. Ancak sonraları bu birliği bozmuş olduğundan bölgedeki asayişin çözüldüğünden bahsederek paşa, Şerif Hüseyin'e olan öfkesinin bir türlü yatışmadığını anlatır (Cemal Paşa, 2023: 181, 192). Ayrıca ihtilalcilerin, İngilizler lehine çalışarak gazetelerde hükûmet aleyhine yazılar yazdığını, Osmanlı'nın telgraf hatlarını tahrif ettiklerini ve ikiyüzlü hareket ettiklerini örneklerle açıklayarak bütün bu gelişmelerden sonra milliyetçi tutumlara yumuşak davranmanın saflık olacağını anladığını söyler. Ve izlediği sert politikaların sebebinin bu durumlardan kaynaklandığını anlattığı hatıralarında konuyla alakalı İtilaf Devletleri ile ihtilalciler arasında gelişen mektuplara yer verir. Şerif Hüseyin'in bu ayrılığının ardından gönderdiği şifreli bir telgrafa hatırasında yer vererek hükûmetin içerisinde bulunduğu zor durumu anlatır. Telgrafta Şerif Hüseyin şöyle söylemektedir:

Eğer benim burada rahat durmamı istiyorsanız, Tebbuk'tan Mekke'ye kadar devam eden Hicaz Bölgesi'nde benim özerklik yönetimimi kabul ediniz ve emirliği, büyük evladıma geçmek şartıyla, hayat boyu bana veriniz. Bundan başka şimdi muhakeme altına almış olduğunuz bazı muhti (suçlu) Arap büyüklerinin kabahatlerini affederek Suriye ve Irak'ı kapsayan genel bir af ilan ediniz. (Cemal Paşa, 2023: 284)

Cemal Paşa ise Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'a Suriye'deki bir ordu karargâhında Arapların bağımsızlık ideallerinin Avrupalıların bir oyunu olduğunu, Türklerin bölgeden çekildikleri vakit halkın İngiliz ve Fransızların hâkimiyeti altında esaretlerini kaybedeceklerini anlatır. Savaştan mağlubiyetle çekilirken de bu toprakları düşünen Paşa, gelecekte nelerin olacağını merak ettiğini söyler (Cemal Paşa, 2023: 323).

Falih Rıfkı, Cemal Paşa ile birlikte geçirdiği bu yılları *Zeytindağı*'nda anlatırken idam meselesine de temas eder. O, Cemal Paşa'nın yürüttüğü siyasetten maksadın Arapçılık hareketinin önünü almak olduğunu dile getirir. Ancak idamların tam teşekküllü bir araştırmaya tabi tutulmadan gerçekleşmiş olduğunu da itiraf etmektedir. Örneğin Atay, Yusuf Hanî adında bir Arap zengininin dönem içerisinde Arapçılık moda olduğu için kendisine getirilen bir kâğıdı poker masasında okumadan imzalamış olduğunu anlatır. Hanî, imzaladığının bir istiklal beyannamesi olduğunu ise ancak divanıharpte sorgulandığı esnada öğrenir. O sırada sarf ettiği sözleri Atay hatıralarında aktarmaktadır: “Aman, diyordu; beni bırakınız. Zenginim, güzel bir karım ve çocuğum var. Oyundan ve zevkten başka bir şey peşinde koşanlardan değilim. Bu imza benim olabilir. Fakat nasıl anlatayım, imzama bir poker fişi gibi atıvermişim” (Atay, 2021: 53). Yazar Hanî'nin dünyasında milliyetçi duyguların yer tutmadığını, onun bu fikirleri giyim kuşama kadar önemsemediğini ancak buna rağmen hakkında derin bir tetkikin yapılmadığını anlatır. Atay'ın verdiği bilgiye göre eşinin Cemal Paşa'ya Hanî'yi affetmesi için çocuğuyla birlikte çiçeklerle geldiği gün, Yusuf Hanî'nin bedeni meydandaki ipte çoktan soğumuştur (Atay, 2021: 54).

Falih Rıfkı, konuyla ilgili hatıralarını kaleme alırken bir hadisenin kendisini derinden yaralamış olduğunu söyler. Elleri arkasında bağlı olduğu hâlde idam sehпасına yürümek üzere hükûmet konağından çıkarılmakta olan Şefik el-Müeyyed'i durduran bir jandarma, cebinden çıkardığı bir makasla mahkûmun sakallarını kesmiştir. Yazar, jandarmanın böyle davranarak beyaz sakallarıyla asılı duran bir adamın bakanlara acı verme ihtimalini ortadan kaldırmak istediğinden bahseder (Atay, 2021: 52).

Savaşın başlamasından bir sene önce bölgeye seyahat eden gazeteci yazar Yusuf Akçura, milliyetçi söylemlerin Beyrut gençleri arasında da yayılmaya başlamış olduğunu anlatmaktadır. Gençler arasında ise bilhassa 12-13 yaşlarında zengin ailelerin çocuklarından duyduğu sözlerin dahi hükûmetin reform taleplerinin yerine getirilmediği takdirde

ayaklanacakları yönünde olduğu yönündedir (Akçura, 2019: 110). Savaş döneminde ise asılanların çoğu gençlerden oluşmaktadır. Falih Rıfkı, bu gençlerin ipe giderken sloganlar atmakta, Arap marşları okumakta ve ölüme cesur, dik bir duruşla yürümekte olduklarını anlatır (Atay, 2021: 52).

Halide Edip de Beyrut'ta Miralay Fuat Bey'e konuyla ilgili sorular ilettiğini söyler. Sorduğu sorulardan birisi idam edilen Araplar hakkındadır. Miralay Fuat Bey, aralarında bilinçli olarak milliyetçiliği ve bağımsızlığı savunanların da bulunduğunu söyler. Bu konu üzerine dinlediği bir anıyı nakleder. Miralay Fuat Bey'in anlattığına göre, idam edilecek olanlardan birisi yedek subaydır. İdamlıklar arasından biri idam sehпасına oturur. Oldukça sakın görünümlü bu mahkûm sırası gelene kadar sigarasını içer. Sıra kendisine geldiğinde ise boynuna ipini kendisi geçirir ve 'Araplar için ölüyorum' sloganıyla kendisini asar (Adıvar, 2022: 250). Yazar, dinlediği bu hikâyenin tesiriyle eğitimi için geldiği Arap çocuklarına daha bir sıkı sarılacağına yemin ettiğini söyler.

Halide Edip ayrıca bu idamların kanal hücumları esnasında tatbik edildiğini söyler. Anlattığına göre idamların asıl sebebi Fransızların kışkırtmasıyla Araplar arasında bir ihtilal havasının esmesidir. Yahut da yapılması düşünülen ihtilalle Fransızların bölgeye girişlerinin zemini oluşturulmak istenmektedir (Adıvar, 2022: 239). Cemal Paşa, isyan söylemlerinin önünü kapatmak için eylem ve söylemlerinde net ve sert olmuş; askerî mahkemede kırk kişiyi idam ettirmiş, birçok kişiyi Anadolu'ya sürgüne göndermiştir. Halide Edip, o dönem idam edilen kırk kişinin kendisini oldukça etkilemiş olduğundan bahseder (Adıvar, 2022: 239)

Emir Şekip, Beyrut'ta gerçekleşen idamların haberini Cemal Paşa'nın, davetli oldukları bir akşam yemeğinde kendisiyle direkt olarak paylaştığını söyler. Arslan, hatıraları arasında bu idamlar hakkında yaşadığı üzüntü ve öfkeden bahseder. Çünkü içlerinden bazılarının ailelerine devletin kendilerine zarar vermeyeceğine dair kefil olmuştur. Aralarından bazı kimselerin sırf bu nedenle istemedikleri halde teslim olduklarını anlatır. Düşüncesini ifade etmesi üzerine Cemal Paşa, aradığı şahısların bulunamaması hâlinde ailelerinin tümüyle tutuklanacağını söyler. Bu sözleri duyan Emir Şekip, Cemal Paşa'nın yanından iç sıkıntısı ile ayrılır (2022: 102-103).

Emir Şekip ile Cemal Paşa arasındaki anlaşmazlığın bir nedeni de Şerif Hüseyin isyanıdır. Şerif Hüseyin üzerinden idamlardaki haklılığını dile getiren Paşa'yı, meseleyi başka bir açıdan değerlendirerek şu sözlerle reddeder: "Niye böyle söylüyorsunuz? Şerif Hüseyin bütün Arapları temsil etmez ki! Suriye ve Irak'taki yüz binlerce Arap'ın sizinle aynı safta çarpıştığını görmüyor musunuz?" (Arslan, 2022: 140).

Arslan, ilerleyen sayfalarda Şerif Hüseyin'in isyan sebebini açıklarken Paşa'ya haksızlık etmez ve isyan sebebinin Cemal Paşa'nın bölgede izlediği politika olmadığını söyler. Ona göre Şerif Hüseyin zaten İngilizlerle anlaşmıştır. Planladığı ihtilalde Arapları da yanına çekmek için nakdi yardım konusunda oldukça cömert davranmaktadır. Nitekim Şerif Hüseyin'i destekleyenler savaş sonunda İngilizlerin zaferini kutlamışlardır (Arslan, 2022: 193).

Sürgünlerde ise Arslan'ın belirttiğine göre bir ayırım gözetilmemiş idam edilenlerin ailelerinde göç etmeye el vermeyecek kadar yaşlı olanlar ve kadınlar da Anadolu'ya sürgün edilmiştir. Atay bu sürgünlerin olumsuz bir sonucu olarak suçsuz nice insanın ellerinden bir şey gelmeyerek içlerindeki kin, hınç ve öç ile yaşayıp gitmekte olduğunu haber verir (Atay, 2021: 97).

Emir Şekip, bunlara ek olarak sürgün edilenlere Anadolu'dan toprak verildiğinden Suriye'de bulunan topraklara ise Türk ailelerinin yerleştirilmek istendiğinden bahseder ve bununla yapılmak istenen Suriye'de ileri gelen ailelerin bölgedeki nüfuzunu kırmak ve sürgünler yoluyla bölgenin Türkleşmesini sağlamak olduğunu söyler (Arslan, 2022: 99, 119, 122-123). Sürgünler esnasında yapılacak mülk değişimi için Cemal Paşa, bir komisyon dahi kurmuştur. Kararın mecliste onaylanmasının ardından işlemlerin başlayacağını duyan Emir Şekip, Talat Paşa'nın yanına varır. Kararın meclise gelmesinin ardından ilk karşı çıkanın kendisi olacağını, bu yapılanların Araplar ve Türkler arasında ayrılığa neden olduğunu söyler. Kendisini dinleyen Talat Paşa; bunu önleyeceğini, meselenin burada kapandığını bilmesini rica eder (Arslan, 2022: 123).

Cemal Paşa'nın neden durdurulamadığı hakkında ise Atay ve Arslan'ın anılarında ortak bir nedenden bahsedildiği görülmektedir. Buna göre Cemal Paşa, Enver ve Talat Paşalar gibi ülkede sözü geçen önemli bir kimsedir. Söz dinlemeyen ve verdiği karardan geri atmayan yapısı nedeniyle Suriye ve Filistin Bölgesi'nde idaresi boyunca bağımsız hareket etmiş, aldığı kararlarda kimsenin kendisini caydırmaya gücü yetmemiştir (Arslan, 2022: 113; Atay, 2021: 34).

Anlatılanlar arasında yalnızca Selahattin Günay, farklı bir bilgi vermektedir. Günay anılarında, Cemal Paşa'nın aşiret reislerinden bazılarını idam ettireceğini duyduğu vakit yaşadıklarına yer verir. Günay, bu kimselere hükûmet namına kusurlarının örtüleceği sözü vermiştir. Cemal Paşa'nın durumdan haberi olmadığını düşünerek emrin geciktirilmesi için harekete geçer. Bu çabasını duyanlardan bölgenin mutasarrıfı ve jandarması çabasından vazgeçmesi gerektiğini, aksi hâlde Cemal Paşa tarafından cezalandırılacaklarını söyler. Günay, geri adım atmaz vazifenin sorumluluğunu üzerine alır, aşiretlerin Paşa'ya bağlılığını

göstermek için ise bir tören tertip eder. Ara buluculuk stratejisi işe yarar ve Cemal Paşa gördükleri karşısında memnundur (Günay, 2020: 67-68). Ayrıca Halide Edip, anıları arasında Cemal Paşa'nın idamların ve sürgünlerin ardından izlediği siyasetin halkta uyandırdığı tesirin farkına vardığını belirtir (Adıvar, 2022: 246).

3.2.13. Artan Yahudiler ve Siyonizm Tehlikesi

19. yüzyıla birlikte Filistin'e göç eden Yahudiler, başlangıçta barışçıl yollarla hareket etmişlerdir. Akçura, bu dönemde Filistin Bölgesi'nde rastladığı Yahudilerin, Siyonizm hakkında konuşmaktan hoşlanmadıklarını ve bundan kaçındıklarını söylemektedir. Her ne zaman konuyla ilgili bir sohbet geçse katliama ve ötelenmeye maruz kalmadan huzur içinde yaşamaktan, kendi hayatlarına bakmaktan başka bir emellerinin olmadığından bahsettiklerini anlatır. Yazarın belirttiğine göre Yahudiler Arap halkını, barbar ve işgalci olarak nitelendirmekte ve kendilerinin de Filistin topraklarına medeniyet getireceklerini iddia etmektedirler. Arap-Yahudi ilişkisi başlığında ele alınacak bu bölüme geçmeden önce Akçura Yahudilerin, yerli Arap halkını öteleyen bir tutum takındıklarını bununla birlikte resmî makamlara ise bir o kadar yumuşak ve itaatkâr görünmekte olduklarını paylaşır. Buna göre gerektiğinde Osmanlı'nın sadık tebaası olduklarını söylemekte, bunları söylerken de Avrupa ülkelerinin vatandaşlığını bırakmayıp gerektiğinde bu haklarından yararlanmaktadırlar (Akçura, 2019: 326-329).

Falih Rıfkı ise Yahudilerin yürüttükleri siyasette başarılı olduğunu ifade etmektedir. Nitekim yazara göre bölgenin asıl hâkimi olan Osmanlı, varlığını koruyabilmek için bölgeye Anadolu'dan askerlerini göndermiş; Filistin'de göç politikası uygulamış, Suriye'de sert tedbirler almıştır. Oysa Yahudiler, yazarın ifadesiyle “bu uğurda kafa değil bir portakal bile feda” etmemişlerdir (Atay, 2021: 48).

3.2.14. Yahudilere Dair Tasvirler

Akçura, Beyrut'tan Filistin'e giderken vapurun Hayfa'dan yeni yolcularını aldığını yazar. Bu noktada vapura binen yolcular arasında Yahudiler çoğunluktadır; yazarın anlattığına göre birinci mevkinden üçüncü mevkiye kadar her yere dağılan Yahudilerle birlikte bir anda ortalıkta “ğ” sesleri artmış ve yazarın ifadesiyle temiz vapur birden pis bir hâle gelmiştir. Yazar, etrafına araştırmacı bir gözle bakması dolayısıyla Yahudilerin kötü ve sert bakışlarına maruz kaldığını anlatır. Ayrıca hâllerinde bir soğukluk vardır. Yazar, yanına oturan iki

Yahudi'ye Rusça gelip gittikleri yeri sorduğunda Yahudiler, Yafa'da inceklerine dair kısa cevaplar verip sohbeti sona erdirmek ister gibi konuşmuşlar ve yazar, oldukça ketum bir tavırla hatta kuşku ve tahammülsüz ifadelerle karşılaşmıştır. Yahudiler Yafa'daki oteller hakkında bilgi edinmek isteyen Akçura'ya yardımcı da olmamışlardır. Yahudilerin dikkati çeken yardım etmeye yanaşmama ve muhataba olan sert tavırları üzerine yazar, Beyrut'a geldiğinde kendisine rahat edebileceği otelleri söyleyip sonrasında da yazarın ziyaretine gelen bir Arap ihtiyardan bahseder. İsmail ve İshak'ın torunları olan ve esasen aynı kaynaktan gelen bu iki kolun birbirlerinden bu denli farklı oluşlarına şaşırdığını anlatır (Akçura, 2019: 131). Benzer bir karşılaştırma Loti'nin hatıralarında da geçmektedir. Ağlama Duvarı'ndan ayrıldığını yazan yazar, Yahudilerin kendisine olan soğuk ve iğneleyici bakışlarından kurtulup güzel davranışları, geniş bol elbiseleri ile insanı rahatlatan Arapların arasına döndüğü için memnun olduğunu belirtir (Loti, 2020: 108).

Akçura aynı zamanda Yahudilerin ahlak açısından inatçı oluşuna da dikkati çeker. Buna, Yafa vapurundan henüz inmeden bir Yahudi otel görevlisinin peşine takılmasını ve yazarı zorla kendi oteline götürmesini örnek verir (Akçura, 2019: 135).

Yazar ayrıca Telaviv'de gördüğü Yahudi çocuklarının Herzl adına kurulan liseyi gösterirken hâllerindeki gururlu duruşun açıkça belli olduğunu söyler (Akçura, 2019: 148). Akçura, Yahudilerin Araplara üstünlük iddialarını Hz. İsmail'in bir köle cariyeden dünyaya gelmesinden dolayı öne sürdüklerini ifade eder. Onların bakışına göre İslamiyet'in Medine döneminde Araplar bütün bir Arabistan'dan Yahudileri kovduğu gibi onlar da şimdi Avrupa medeniyetinin korumasında öçlerini almak için çalışmaktadırlar. Buna örnek olarak Akçura, Herzl lisesi öğretmenlerinden Dr. Hissin'in günün belli vakitlerini okula yakın bir yerde bulunan Yahudileri Filistin'e Göçürme Cemiyeti'nde geçirdiğinden bahseder (Akçura, 2019: 149). Ayrıca Hissin, Arapların medeniyet geliştiremeyeceğini, onların ancak çıkarla hareket ettiklerini düşünmektedir (Akçura, 2019: 150).

Akçura, Yahudilerin kendine has temiz olmayan bir kokusu olduğunu ancak Telaviv'den ve Yahudi sakinlerinden bu kokunun gelmediğini de gözlemlemiştir. Ayrıca yazar, Kudüs'te Yahudilere dair araştırma ve okuma da yapmaktadır. Tevrat'ta Yahudilerin tanrısı Yahova hakkında gazabının rahmetini geçtiğine dair yazılar okur. Bir yandan ise yine araştırmaları sonucunda ulaştığı bir bulguda tarihçilerin sahih olan ve olmayan *Kitab-ı Mukaddes*'i keşfetme çabalarında çok eski dedikleri kitaplarının yeni denilen kitaplardan bile çok sonra yazıldığını bulduklarını anlatmaktadır (Akçura, 2019: 206).

Kudüs-i Şerif'te Yahudiler için önemli olan bir diğer yer ise Müslümanların Burak Duvarı dediği ve Hristiyan literatürde Ağlama Duvarı olarak geçen Kotil'dir (Tanyu, 1988).

Yahudiler, Süleyman Mabedi'nin bir duvarı kabul ettikleri bu yerde; duvarın yıkılışına, sürgünde geçen günlerine, bölgede katledilen azizlerine ağlamaktadır. Pierre Loti anılarında, köpek ve kedi ölülerinin bulunduğu pis ve dar sokaklardan geçerek Ağlama Duvarı'nda ibadet eden Yahudilerin bulunduğu bölgeye vardığından bahseder. Burada ibadet eden Yahudilere dair gözlemlerini aktardığı hatıralarında kullandığı cümleler oldukça ilginçtir: “Arkalarından gördüğümüz uzun kadife giysili adamlar, yüzleri bu büyük duvara dönük bir durumda, kafese kapatılmış dans eden aylar gibi hareketlerle alınlarını taşlara vuruyor, tek düze titrek sesler çıkarıyorlar” (Pierre Loti, 2020: 104).

Loti gözlemlerinde, bu insanların pahalı kürkten ve kaliteli kadifelerden oluşan elbiseler giymekte olduklarını başlarına siyah kadife takke taktıklarını söyler. Her biri ellerinde tuttıkları Tevrat'ı sallanarak okumaktadır ve bir koro gibi ince seslerle inlemektedir. Bir hahamın duvara dönük ibadet eden Yahudilerin ibadet ritüellerine yön veriyor gibi davrandığını ancak aralarında tam bir bütünlükten söz edilemeyeceğini de belirtir ve çoğunun kendi başına ibadet ediyor gibi görüldüğünü ifade eder. Yazar, buradaki Yahudilerin Polonya'dan gelmiş olabileceğini düşünmektedir. Kendilerine bakanlara iğneli bakışlar atan soluk beyaz yüzlerinde insanı iten bir şeyler vardır:

...insanı ürpertecek kadar çirkin, ince, süzgün, sinsi ve içten pazarlıklı. (...) yaşlılar var özellikle yüzlerinde adi, kurnaz, aşağılık ifade olan yaşlılar... (...) hiçbir yerde, bu kadar sivri ve uzun burunlu, soluk yüzlü insanı bir arada görmemiştım. Kürklü kadife giysilerle kamburlaşan ihtiyarlar, dönüp dönüp bakıyor. Başların iki yanından sarkan saç lülelerin arasından, gözlük camlarının üzerinden atılan her kaçamak bakış, bende küçük bir şaşkınlığa ve sıkıntıya neden oluyor. İsa'yı çarmıha germiş olmak, gerçekten de silinmez bir iz bırakmış; belki de kendilerini kandırmak için geliyorlar buraya... (Pierre Loti, 2020: 104-105)

Yahudilerin bölgedeki güçleri Araplarla kıyaslanamayacak ölçüde kuvvetlidir. Buna en iyi örnek ise Cemal Paşa'nın bölgedeki kıtlığın önüne geçmek istediği gerekçesiyle bir casus yuvası hâline gelen Yahudi semtlerinden kendilerini tehcir etmek istediği zaman görülmektedir. Öncelikle Yahudiler, Paşa'ya yaklaşarak onun sevgisini kazanmaya çalışmış ardından haberi alan Hristiyanlar, aralarındaki anlaşmazlıkları bırakarak birlikte hareket etmişler, Londra'da, Paris'te yayım yapan gazeteler konu ile ilgili manşet haberler yapmıştır. Cemal Paşa, durumun vahim bir hâl almaması için Yahudilerin o dönemki reislerini çağırarak bu baskıyı susturmaları karşılığında bahçelerini koruyacağına söz verir. Gelişen bu olayların ardından fırsatı kaçırmamak için harekete geçen Yahudiler sessizce göç etmiş ancak Falih Rıfkı'nın haber verdiğine göre bağ ve bahçeleri hükûmetin eliyle onlar adına korunmuştur (Atay, 2021: 72-73).

3.2.15. Yahudilere Ait Mekân Anlatıları

-Yafa

Kız Okulu

Akçura, Yafadayken otel görevlisinin kalması için kendisini götürdüğü ve Yahudilerin ağırlıkta olduğu sokaklardan geçtiğini anlatır. Yazar, buraların oldukça pis olduğundan, Almanca ve Rusça tabelaların yoğunlukta olduğundan bahseder. Bunda 19. yüzyıl itibarıyla Almanya'dan ve Rusya'dan gelen Yahudi göçlerinin etkili olması muhtemeldir.

Bölgede o dönemde henüz inşaat hâlinde olan bir kız okulu bulunmaktadır. Akçura, bu okul hakkında önemli malumatlar alır. İlk olarak bu okulda eğitim verecek öğretmenlerin her birinin eğitimini Avrupa'da alanlar arasından seçileceğini, verilecek eğitimde amacın buradan mezun olanların Avrupa'ya gidip oradaki Yahudi kızları eğitecek kadar kaliteli olması olduğunu öğrenir. Yazar, bu esnada Almanya seyahatinde dünyanın en kaliteli çocuk anaokulunu ve hemen yanında bulunan kız öğretmen okulunu gezdiğini anlatır. Bu sırada bir Yahudi kızı yazarın okulu tanınmasına yardımcı olmaktadır. Eğitiminin bitmesine son bir yıl kaldığını söyleyen Yahudi kız öğrenci yazara bir yandan çocukların uyudukları, oynadıkları bölümleri gösterirken bir yandan kendi geleceği hakkında da bilgiler verir. Buna göre eğitimini bitirmesinin ardından Filistin'e gidecek oradaki Yahudi çocuklarını buradan aldığı eğitimle yetiştirecektir. Yazar, "Peki siz de Siyonist misiniz?" sorusuna "Yahudi kızı olup Siyonist olmama ihtimali var mıdır?" cevabını aldığını anlatır (Akçura, 2019).

-Telaviv

Bakımsız Yafa'nın yarım saat kuzeyinde yer alan bu şehrin dört beş yıllık olduğunu söyleyen Akçura, gördüklerine inanamaz. Bu şehir, Avrupa ülkelerine ait nezih kentleri aratmayacak kadar temiz, nizamlı ve estetikdir. Burası Siyonistlerin toplandığı şehirdir. Evler zevkli, cadde ve sokaklarda mavi zemin üzerine beyaz harflerle İbranice sokak isimleri yazılmıştır. Oysa yazar, o günlerde henüz İstanbul'da dahi sokak isimlerini gösteren levhaların bulunmadığından bahseder (Akçura, 2019: 147). Binalar çok yüksek değil iki katlı olarak tasarlanmıştır. Alt katlarında çeşitli ihtiyaçlara yönelik mağazalar yer almaktadır. Akçura'nın dikkatini çeken Telaviv'e ait bir özellik ise sokaklarda kahvehanelerin bulunmuyor olmasıdır. Ayrıca sokaklara Herzl Caddesi, Rotchild Bulvarı gibi Siyon idealine hizmet eden ve katkıda bulunan kimselerin isimleri verilmiştir (Akçura, 2019: 148).

Telaviv'deki okul, Yahudiler için önem teşkil etmekte civar şehirlerden ve Avrupa, Rusya gibi ülkelerin yanında Yemen, Basra gibi bölgelerin Yahudileri dahi çocuklarını buraya göndermekte ve Telaviv sakinleri de bu çocukları evlerine almaktadırlar. Dr. Hessin, bu okuldan başka sadece Kudüs ve Hayfa'da Yahudilere ait sanat okullarının olduğunu da anlatır (Akçura, 2019: 154-155).

Akçura'nın mektuplarında yer verdiği bir konu ise Telaviv'in o dönemde, Osmanlı mülkünde olmayan bir şahsın kendi özel mülkü gibi görünmesi meselesidir. Herzl lisesinin öğretmeniyle bölgeyi gezen Akçura, Yahudilerin resmî işlerle uğraşmasının süreci çıkmaza sokacağından dolayı bölgedeki memurlarla karşılıklı ilişkilerinin olumlu olduğundan ve bunun da birçok kolaylığı beraberinde getirdiğinden bahseder. Dr. Hessin yazara, bu ilişkiler yoluyla dönem kaymakamının Telaviv topraklarının olduğu gibi kullanılmasına müsaade ettiğini ve kendilerinin de bu toprak üzerinde sağlıktan okula birçok önemli hizmetler yaptıklarını anlatır. Ayrıca doktor, hastalıkları önlemek için temiz içme suyunun bulunduğu bir su kuyusu yaptırdıklarını; bu kuyunun mekânsal açıdan tuvaletlerden ve evlerden uzak olacak şekilde tasarlandığını ve etrafında insanların dolaşmasına izin vermediklerini söyler. Bununla birlikte evlerdeki hijyeni bizzat denetlediğini; yolların ve evlerin projesini geniş yaptıklarını paylaşır. Doktorun anlattığına göre şehrin çiziminden kuruluşuna kadar bütün görevler Yahudiler tarafından yerine getirilmiş, üstelik Yahudiler bunları ücretsiz yapmışlardır (Akçura, 2019: 153).

Dünya genelinde Yahudi firmaları tarafından satılan ürünlerin yer aldığı bir market de Akçura'nın dikkat ettiği diğer bir husustur. Burası doktor tarafından bakkal olarak isimlendirilmesine rağmen yazar gerçekte çok çeşitli ürünlerin bulunduğu bir mağaza olduğunu söyler. Bu mağazada Yahudi olmayan firmaların ürünlerine yer verilmemektedir. Mallar, Telaviv sakinlerine özel olarak depolanmaktadır. Yine satışları, Yahudi dükkân sahibi tarafından yapılmaktadır. Bunlardan bahsettikten sonra yazar, dünyadaki malların bir karşılığının mutlaka Yahudi firmalarında bulunduğu ve üretim konusunda Yahudilerin oldukça çalışkan oldukları bilgisini verir (Akçura, 2019: 163).

Telaviv'de toprak olmadığından ve şehrin kum dağlarından oluştuğundan da bahis açıılır. Doktor, kendilerinin bu dağları bizzat kazıp zemini düzlediklerini söyler. Gerçekten de Telaviv gezisi esnasında bir grup Yahudi genç, bu yerleri kazmakta ve kumları bir bölgeye taşımaktadır. Bu esnada doktorun sözleri şöyledir: “Bizim Telaviv'in yeri de daha önce böyle kum dağları idi. Çok zorlanarak şu anda gördüğünüz gibi düzledik. Bugün, hangi cadde ve sokağımızın başından bir bilyardo topu yuvarlayacak olsanız bir engele takılıp durmadıkça sonuna kadar gider” (Akçura, 2019: 164).

3.2.16. Herzl Lisesi

Okul ziyaretinde yazarın dikkatini çeken detay o dönem gazeteci olan Theodor Herzl'in büyük bir fotoğrafının altına Sultan Mehmet Reşat'ın özensiz bir görüntüsünün konulması olmuştur. Doktor, okullarının resmî olduğunu; buradan mezun olanların Osmanlı üniversitelerine imtihansız girmeleri için çalışmalar yaptıklarını söyler. Akçura, resmî olmayan ve başkasının mülkü olarak görünen bir toprakta resmî bir devlet okulunun nasıl olduğunu sorgular. Ayrıca bir masanın üzerinde büyük bir Filistin haritası ile Kudüs'ü Şerif'in bugünkü planlarının yerleştirilmiş olduğu görülmektedir. Yazar, gayet iyi kalitedeki bu haritanın henüz Osmanlı'da dahi bulunmadığını anlatır (Akçura, 2019: 157).

Okulun dikkati çekici bir diğer özelliği ise spor aletlerinden biyoloji, kimya deneylerine kadar her bir aletin son model ve işlevsel olmasıdır ki yazar, henüz bu denli gelişmiş araçların İstanbul Üniversitesi'nde dahi bulunmuyor olabileceğini söyler. Ayrıca öğrencilerin coğrafya dersi Suriye ve Filistin'de düzenlenen kamplarda verilmekte, bu kamplar esnasında tabiattaki kuşlar, bitkiler bizzat gözlem yoluyla tanıtılmakta; öğrencilere avcılık talimi yaptırılmakta, yemek pişirme, çadır kurma gibi konularda öğrencilerin yetiştirmeleri sağlanmaktadır. Duydukları karşısında hayretini gizleyemeyen yazar, Türk eğitim sisteminin ezberde kalmış olduğunu esfle anar ve ironi yaparak “neyse ki bizde Sudan'da yetişen bitkilerin kalınlığını öğrencilere ezberletiyoruz” der (Akçura, 2019: 158-159).

Herzl lisesinin müfredatı ise meçhuldür. Dr. Hessin, müfredatın yalnız İbranicesinin mevcut olduğunu, onun da nerede olduğunu bilmediğini söyleyerek konuyu kapatır. Daha sonra Akçura, Türkiye'nin ikinci meclisi mebusanının başkan vekillerinden olan eski Kudüs-i Şerif mebusu ve Halid b. Velid'in torunlarından Ruhi el-Halidî Beyefendi ile sohbet ederken konunun Herzl lisesinin müfredatına geldiğini mektubunda anlatır. Ruhi el-Halidî Bey'in bu mesele hakkında derin araştırmaları vardır ve kendisine müfredatın gösterilmemesinde haklılık paylarının olduğunu söyleyerek okul programını yazara uzatır. Program tamamıyla Yahudi Devleti inancını çocukların akıl ve kalplerine işlemeye yöneliktir. Buna göre dersler İbranice yapılmakta ve çoğunda Yahudi coğrafyası ile tarihi anlatılmaktadır. Akçura'nın anlattığına göre müfredatta dünya tarihinin; Türklerin Avrupalıları esas alarak anlattıkları ve İlk Çağ, Orta Çağ, Yeni Çağ, Yakın Çağ olarak tasnif ettikleri modern tarihten uzak olduğu bilakis bu tasnifi Yahudilerin başlarından geçen önemli olaylara göre yaptıkları görülmektedir. Buna göre çağdaş yüzyıl, Yahudilerin millî uyanışları ve Siyonizm hareketiyle başlamaktadır. Ayrıca lisede hazırlık sınıfından itibaren İbranice ve Tevrat dersleri verilmekte olup tarih bilgisi de Tevrat ve peygamberlerin tariflerine göre anlatılmaktadır. Üçüncü sınıftan

itibaren öğrenciler Fransızca görmekte, yedi yıl sonra ise Türkçe dersleri verilmeye başlanmaktadır. Ayrıca bu müfredata göre mezun olan öğrenciler, Osmanlı hükûmetinin üniversitelerine sınavsız geçiş hakkına sahiptir (Akçura, 2019: 331).

Kudüs

Akçura'nın anlattığına göre dindar Yahudiler, Harem-i Şerif meydanına ayak basmamaktadır. Yahudilerin mabet içerisinde Kudüs'l-Akdâs adını verdikleri, kendileri için çok önemli olan bir bölümlerinin olduğunu ancak bu yerin artık neresi olduğu tam bilinemediğinden, yanlışlıkla basmak korkusuyla dindar Yahudilerin Harem'e girmediklerini okurla paylaşır (Akçura, 2019: 278). Benzer ayrıntı Loti'nin hatıralarında da bulunmaktadır. Yazar, bu konuya Yahudilerin Tanrı'nın Mabedi'nde gömülü azizlerinin yerini tam bilmedikleri için üzerine basmaktan korktuklarını ve Harem'e girmediklerini anlattığı satırlarda değinir (Pierre Loti, 2020: 70).

Ülkelerin zulümlerinden kaçan Yahudilerin o dönemde Filistin'e geldikleri bilinen bir gerçektir. Pierre Loti, Rusların zulmünden kaçan Yahudilere ait sokakları bir cumartesi günü gezmek niyetindedir. Sabat (cumartesi) günü mahalleler oldukça sakin. Gezdiği sokaklarda rastladığı Yahudi çocuklarının kimi güzel kimi sinsi bakışlıdır. Yazarın belirttiğine göre şimdilik sadece kulaklarını örten ancak gelecekte şakaklarının iki yanında zülûf olacak saçlarıyla gezen bu çocuklarda Hristiyanlara duydukları hıncı içlerinde saklar gibi bir hâl vardır.

3.2.18. Siyon İdealine Dair Değerlendirmeler

Akçura, mektubunda Yahudilerin Filistin'e dönme gibi bir hayallerinin bulunduğu ve bunun artık bilinen bir gerçek olduğundan bahseder. Yazar; bu harekete Siyonizm, hareketin taraftarı olan Yahudilere ise Siyonist denildiğini ve Siyon kelimesinin Kudüs şehrindeki bir dağın isminden geldiğini haber verir (Akçura, 2019: 138). Akçura, yaptığı araştırmalar arasında Sıhyuncular dediği Siyonistlerin Batı medeniyeti vasıtasıyla Sıhyun (Siyon) Dağı'nın başına şehir kurma; onu inşa etme ve Yahuda Devleti'ni bir kez daha ve sonsuza dek yaşayacak şekilde diriltme sevdasına düştüklerini anlatır (Akçura, 2019: 250). Siyonistlerin gizli teşkilatlanma çalışmaları Falih Rıfkı'nın hatıralarında da yer bulur. Buna göre Yahudiler; Osmanlı hükûmeti toprakları üzerinde kendi bayraklarını kullanmakta, kendi postalarına yine kendi pullarını yapıştırmakta ve bunları yine kendi memurlarıyla sevk etmektedirler (Atay, 2021: 46).

Akçura, İstanbul'da Meclis-i Mebusân'da konuyla ilgili tartışmalar yapıldığını ancak dönemin sadrazamı Hakkı Paşa'nın kürsüde, Siyonizm'in gençlere ait bir uğraş olduğunu ve diğer Yahudilerin böyle fikirlere gülüp geçtiğini söylediğini anlatır (Akçura, 2019: 138). Bundan sonra yazar kendi fikirlerine yer vererek İstanbul'da bulunan bazı Siyonist liderlerle tanışıyor olduğundan bahseder. Bu kimselerin gençlik hevesi içerisinde olmadıklarını kiminin avukat kiminin bir dergide başyazar olduğunu Yahudi öğrencilerin ise darülfünunda özellikle tıp ve hukuk fakültelerine yerleşmekte olduklarını ve her birinin bir hedefi içerisinde bulunduklarını söyler (Akçura, 2019: 139).

Yazarın Yafa'da Avrupa kitapçılarını gezdiği sırada karşısına Theodor Herzl başta olmak üzere önde gelen birçok Yahudi liderin fotoğraflarının bulunduğu tablolar çıkar. Ayrıca bu tablolar arasında Yahudilerin eserlerinin, türbelerinin, tarihinin, Süleyman mabedi gibi bölgedeki dinî motiflerin bulunduğunu söyler. Aralarında bir tablo dikkatini çeker. Elinde Yahudi Devleti sancağını tutan genç bir melek, bir yeri işaret etmekte ve Yahudiler akın hâlinde meleğin gösterdiği tarafa gitmektedir. Bu manzaranın gerisinde Theodor Herzl dirseğinin altında Yahudi Devleti kitabına dayanmış ve derin düşüncelere dalmış görünmektedir. Tablonun altında ise Herzl'in meşhur sözü "eğer onu istiyorsanız, o bir masal değildir" yer almaktadır (Akçura, 2019: 141-142).

Akçura Yahudilerin, barışçıl yollarla ülkeye sızarak daha sonra kendilerinin Arap halkını ötekileştirmek suretiyle bölgenin hâkimi hâline gelmek gibi emellerinin var olduğunu o dönemde henüz bilmediğinden bahseder ve okura, konuyla ilgili tarihi araştırma ve okumalar yapıyor olduğunu ve bunlara mektubunda yer vereceğini söyler (Akçura, 2019: 210).

Ağlama Duvarı etrafında okudukları bir mersiye ile yüksek sesli ağlamalarına ve felaket haberi almış gibi elleriyle tuttukları başlarını salladıklarına şahit olan Loti, hahamın ve orada bulunanların sözlerini hatıralarına not düşmektedir:

"Yıkılan tapınağımız" için diye bağırın hahamın ardından,

"Yapayalnız oturuyoruz ve ağlıyoruz!" diye yanıt veriyor kalabalık.

"Yıkılan duvarlarımız" için "yapayalnız oturuyoruz ve ağlıyoruz.!"

"Yok olan görkemimiz uğruna ölen büyük adamlarımız için,"

"Yapayalnız oturuyoruz ve ağlıyoruz." (Pierre Loti, 2020: 105-106)

Loti, tarih içerisinde Yahudilerin başlarına gelen felaketler ve asırlarca darmadağın hâlde yaşadktan yüzyıllar sonra yeniden bu bölgede toplanarak kendi milletlerine, dinlerine, çıkarıldıkları topraklara bağlılıklarını haykırdıkları bu manzara karşısında oldukça etkilenmiştir. Yazar, bu inmeleri işittiği kimseler Yahudi olmasaydı ve yüzleri insanı

ürpertecek ölçüde çirkin olmasaydı onları izleyenlerin de kendilerine katılarak ağlayabileceğini söyler (Pierre Loti, 2020: 106). Cenap Şahabettin de mektuplarında aynı manzaraya yer vermektedir. Ancak Şahabettin, bu konuda farklı bir düşüncesini de sunmaktadır. O, ibadet gayretiyle Tevrat yapraklarını ıslatan bu Yahudilerin bütün insanlığın onların dinine hürmetle yaklaşmasını istediklerini ancak kendilerinin kendilerinden başkasının dinine içlerinde hürmet beslemediklerini anlatır. Bu noktanın ise yaratıcılarının kendilerine öğütlediği bakıştan kaynaklanıyor olduğunu söyler. Yazarın mektubunda yer verdiği bu kısım ve daha fazlasına göre Yahova, Yahudileri seçilmiş ırk diğer insanları yani ümemileri onlara hizmetçi olarak yaratmıştır. Yahudiler kendileri için yaratılan bu insanların efendisidir ve ilahları onlara hizmetçilerini idarede yumuşak değil sert davranmalarını öğütler: “Ey İsrail topluluğu! Sana milletleri esir ve âlemi malikâne olarak verdim. Onları bu demir asan ile idare et. Bir çamur çömlek gibi onları parça parça edebilirsin” (*Tevrat*, Mez. 2:8, 2:9).

Akçura, Yahudilerin Ağlama Duvarı’nda mersiye okuyarak yüksek sesle ağlamalarının önceleri dinî birtakım ritüel yahut kendi memleketindeki kocakarıların bir inançla mescit altlarında ağlayarak okudukları şeylere benzediğini ancak 19. yüzyılda bu durumun değişmiş olduğundan bahseder. Siyonistlerin artık bu ritüellerinde siyasi bir amaç gözettiliklerini, tekrar ettikleri sözleri çalışma ve gayretlerinin artması ve Siyon inancının-idealinin pekişmesi için kullandıklarını söyler (Akçura, 2019: 283-284). Falih Rıfkı’nın anlattıkları da bu sözleri destekler gibidir. Yazar, Yahudilere yurt sağlayan gelişmelerin Ağlama Duvarı’nda dökülen gözyaşlarından değil paranın gücü, yabancıların desteği ve bu desteklerle ilan edilen Balfour Deklarasyonu’ndan kaynaklandığını söyler (Atay, 2021: 71). Cemal Paşa da 1. Dünya Harbi’nden galip ayrılan İngilizlerin Kudüs’te bir Yahudi devleti kurulmasını tasarladıklarından bahseder (Cemal Paşa, 2023: 323). Atay, bu konuyla ilgili bir hatırasına *Ateş ve Güneş*’te yer verir. Buna göre yazarın Filistin’deki bir tren seyahatinde, yanında Yahudi bir genç oturmaktadır. Hâlimden meraklı ve çokça soru sorup konuşan bir kimse olduğunun anlaşıldığını söyleyen yazar, Yahudi gencin kendisine Siyonizm davasını ve daha birçok meseleyi anlattığından bahseder. Öyle ki yazar, bu denli konuşkan bir Yahudi’ye denk gelmiş olduğu için kendisini rahatsız eden kokusuna ve davranışlarına bile göz yummuştur. Yahudi genç, konuşmasının bir kısmında Falih Rıfkı’ya Türk askerlerinin cephede Siyonizm’e karşı verdikleri mücadelenin yersiz olduğunu dile getirir. Söylediklerine göre bu toprakları asıl sevenler Yahudilerin bizzat kendileridir. Gencin sözlerine oldukça sinirlenen yazar gence, bu toprakları gerçek sevenlerin ona buğday eken Yahudiler değil biraz ileride cephede uğruna canlarını ve kanlarını feda edenler olduğu cevabını verir (Atay, 2022: 86).

3.2.19. Arap-Yahudi İlişkileri

Falih Rıfkı, ele geçirdiği topraklarda imar faaliyeti yapan Yahudilerin Cemal Paşa tarafından göç ettirileceklerini duyduklarında Paşa'ya yaklaşıp şiir okumak istediklerini, kendisine portakalların en olgununu ve şarapların en eskisini ikram ettiklerini böylece paşayla aralarını iyi tutmak istediklerini anlatır. Ancak Yahudilerin Arapları işçi olarak çalıştırdıklarını söylediği satırlar dikkati çekicidir. Buna göre üzümü Arap sıkmakta ancak şarabını kuvvetli Yahudi içmektedir. Yahudi köy ve kasabalarındaki sağlıklı ve neşeli şarkılar söyleyerek bağdan bağa giden hâlleri çocuklara kadar sirayet etmiş durumdadır. Ancak yazar, bütün bunlar olurken Arap halkının topraklarının harap, insanların hastalıklı olduğunu anlatır. Yerli halkla sohbet eden Akçura ise Arap halkın; Yahudilerin kendilerini bölgenin tek varisi olarak gördüklerini, imkân ve fırsat buldukça Araplara, kendilerini buradan çıkaracaklarını ve Arap halkının birer istilacı olduğunu söylediklerini gözlemlemiştir. Ayrıca bölgedeki hastalıklar yoluyla Arap halkın kırılacağını söylediklerini hatta bazı tehlikeli hastalıkları bölgeye kasten yaydıklarını anlatır. Özellikle ürettikleri alkol oranı yüksek içkilerle Arapları zehirlenme gibi çalışmalarının olduğundan bahsedilmektedir. Anlatılanlara göre yerli halka olan tutum ve davranışlarında şiddetli olan Yahudiler, bölgenin tarihî eserleri çalma konusunda da nam yapmış gibidirler. Bu nedenle Kubbetü's-Sahra'da bir çini düşecek olsa Yahudi'den bilmektedirler. Yazar, gözlemlerini aktarırken böyle giderse Arap halkın Yahudileri Avrupalıların yaptığı gibi gettolara hapsedeceklerini düşündüğünü ifade eder. Ayrıca Akçura, Mescid-i Aksa'nın içerisinde bulunan Kubbetü's-Sahra'yı ziyaretinde Hz. Peygamber'in (sas) Miraç hadisesi esnasında havada kaldığı inancıyla adına Hacer-i Muallak denilen taşın hükûmet tarafından çevrilmiş olduğunu haber verdiği yazılarında, içeri girişin pek mümkün olmadığını anlatmaktadır. Kendisini gezdiren rehber çocuk, bunun Yahudilerin kazı çalışmalarına başlaması ve birkaç sene önce taşı delerek mescidin altına inmeye çalışmaları üzerine devletin giriş çıkışları denetim altına alması sebebiyle olduğunu anlatır. (Akçura, 2019: 190). Yazara göre ise bu vaka aslında Amerikalılara aittir. Fakat halk Yahudilere karşı tedbirleri dolayısıyla her şeyi onlardan bilmektedir.

Araplar ve Yahudiler arasındaki gözle görülür anlaşmazlık, Arap çocuklarına kadar sirayet etmiş gibidir. Pierre Loti'nin hatıralarında Ağlama Duvarı'nda kendisini ibadete veren Yahudileri rahatsız etmek isteyen Arap çocukların köpek kılığına girerek Yahudi yaşlıların arasına daldıklarını ve havlama taklidi yaptıklarını gördüğünü anlatır. Yazar bu esnada yaşlı Yahudilere merhamet duyduğunu söyler (Pierre Loti, 2020: 147).

3.2.20. Toprak Satma Meselesi

Akçura'nın anlattığına göre Filistin'de bulunan ve Müslümanlara ait olan emlak ve akarlar ile sancağa bağlı toprak ve suların çoğunluğu, toprak ağalarının elinde bulunmaktadır. Adı geçen toprakları alma gayesinde olan Siyonistler, bu toprakları elde edebilmek için bölge mutasarrıfını ve paşaları kullanmış neticede ise bölge idarecileri altınlar karşılığında toprak ağalarından ve cahil Müslümanlardan topraklarını satın almıştır. Yazar, ayrıca günahı söyleyenin boynuna diyerek vakti zamanında Kudüs mutasarrıflığı yapan birisinin bu yolla dört yüz bin ruble kadar para elde ettiğini duyduğunu aktarır (Akçura, 2019: 325). Yine mektupta anlatıldığına göre kendilerine Artuf denilen fakir ve Filistinli bir köylü halkın hükûmete 200 lira borcu vardır ancak ödeme güçlüğü nedeniyle aradan 40 yıl geçmiştir. Hükûmet, köylü halkı sıkıştırmakta halk ise bir çıkar yol bulamamaktadır. Yazar payitahtta bulunan Ziraat Bankası'nın o dönem sadece adının olduğundan bahseder. Durumdan haberdar olan Yahudiler köylülere kendilerini toprak işlerinde kullanacakları sözünü vererek köylülerin devlete olan 200 liralık borcunu ödemeyi üstlenir. Yazar, toprakları aldıktan sonra ise Yahudilerin köy halkını çocuk, kadın, ihtiyar demeden kovduklarını hükûmetin olaya seyirci kaldığını hatta bazı memurların olaydan kârlı dahi çıktığını anlatır. Böylece Artuf ahalisine ait ve güzelliği ile dikkatleri celbeden 6.000 dönümlük topraklar doğrudan Yahudilere geçmiştir (Akçura, 2019: 328).

3.3. Bölgedeki Hâkim Dinlere Ait Gözlemler

3.3.1. Din ve Mezheplerin Çokluğu

Asırlar boyunca bereketli toprakları nedeniyle sayısız medeniyete beşiklik yapan Suriye ve Filistin, bünyesinde var olan büyütme ve çoğaltma yönüyle de dikkatleri çekmektedir. Öyle ki Akçura, mektuplarında bu konuya temas etmekte ve dinlerin kaynağını oluşturan bu bölgede insanların yayılıp çoğalması gibi mezheplerin de dallanıp budaklandığını ve geniş alanlara yayıldığını anlatmaktadır. Bu bölgede yalnız Hristiyanlığın değil Müslümanların dahi dört mezhepten farklı Şii, İsmailiyye, Bahailik ve Dürzilik gibi kolları bulunmaktadır.

Suriye

Millet, din ve mezhepler bakımından nüfus yapısının çeşitlilik göstermesi bazı anlaşmazlıklara neden olmuştur. Örneğin Emir Şekip Arslan hatıralarında, Suriye'de henüz o dönemlerde bir Alevi-Sünni çekişmesinin var olduğundan bahsetmektedir. Meşrutiyet'in ilan

edilmesinin ardından Beyrut'tan, İstanbul'daki mecliste kendilerini temsil edecek bir mebus göndermeleri istenilmiştir. Ancak şehirde bir anlaşmazlık hâkimdir. Aleviler kendilerinden bir kişiyi göndermek isterken Sünniler bunu kabul etmeyerek kendi seçecekleri kişinin gitmesinde ısrar ederler.

Akçura, mektubunda Suriye Bölgesi'nde bulunan Protestan ve Katolik mezhebini yaymayı amaç edinen Cizvitlerin birbirleriyle sürekli mücadele ettiklerinden ve bu tartışmaları yürüttükleri okullarının olduğundan bahseder. Ayrıca yazar, bu iki mezhep arasında gelişen mücadelenin bir amacının da bölgedeki diğer Hristiyan mezhepleri hatta Müslümanları bölüp parçalamak olduğunu ifade eder (Akçura, 2019: 50).

Filistin

Eskiden beri din ve milletlerin hâkimiyet mücadelesi verdiği Filistin'deki dinlerin ve medeniyetlerin çokluğu bilinen bir gerçek olduğu gibi birçok eserde de yer bulmuştur. Cenap da mektuplarında bu meseleye edebî bir üslup ile yer verir: “Filistin’de her hatve bir secde-gâha temas eder. Herhangi bir kayaya sorunuz: ‘Sen nesin?’ size cevap gelecek: ‘yıkılmış bir kubbe-i ibadetin parçası!’” (Cenap Şahabettin, 2016: 145).

Peygamberlerin toplumlara davetini yerine getirirken sınırları içerisine giren dolayısıyla her bir karışında bir dinin mirasını taşıyan bu topraklar, insanlık tarihinin yaratıcısı ile bağlantısı hakkında çok şey söylemektedir. Akçura ise Kudüs’ün din konusundaki çeşitliliğinin yanında mezheplerin de çok ve çeşitli olduğundan bahseder. Mezheplerin çokluğu ise kutsal mekânlar konusunda ihtilaf ve anlaşmazlıklara dolayısıyla da bir mekân hakkında birkaç rivayetin bulunmasına neden olmuştur. Yazar burada örnekleme yoluna giderek Hızır (a.s)’ın bulunduğu makam, Yahya (a.s)’ın kabri gibi önemli ve kutsal mekân sayılarının ona hatta yirmiye çıktığını söyler (Akçura, 2019: 297). Yazar aynı mekânın bu kadar farklı versiyonlarının bulunmasının sebebini para kazanma duygusuna bağlamaktadır. Ayrıca bir İslam beldesi olan Kudüs’ün tam orta yerinde farklı perdelerde çan sesleri duyduğunu dile getiren yazar; bu esnada bir grup beyaz sakallı, yeşil sarıklı yaşlı Türk’ün bir yandan ellerindeki amber tespihleri çektiklerine bir yandan tarihte yaşanan acı hatıraları anlattıklarına şahit olmaktadır. Pierre Loti de Batı’nın farklılıkları yok eden tavrına karşılık İslam’ın bu hoşgörüsüne şaşırır gibidir (Pierre Loti, 2020: 142). Bir başka yerde ise yabancı hacıların durumlarından bahseder. Uzak ülkelerden gelen nice hacı adayının aç karnına sokaklarda yatıyor olduğunu söyleyen yazar, kimisinin de yokluktan öldüğünü belirtir (Pierre Loti, 2020: 51).

3.3.2. Din Adamlarına Dair Gözlemler

Akçura, mektubunda Filistin'e gitmek için bindiği Avusturya vapurunda Hristiyan din adamlarıyla karşılaşmasını anlatır. Din adamlarının değerli yünlerden pahalı elbiseleri, kırmızı yanaklı sağlıklı ve dinç görünümlerine tezat teşkil eden çıplak ayaklarına giydikleri açık sandalları ve bellerinde haç taşıdıkları tespihleri onları başka bir âlemin insanı olduklarına inandırmakta, göreni bunca pahalılık arasında bu kimselerin dünyayı terk etmiş zahitler olarak düşünmenin gerekliliğine işaret ederek ironi yapmaktadır. Akçura, yaptığı gözlemlerde Hristiyan din adamlarının deniz kıyılarında ve dağ tepelerinde görkemli kiliseleri, yanlarında büyük üzüm bahçeleri olduğundan ferahlık içerisinde yaşayıp din adına halktan para topladıklarından, bahçelerin meyvelerini yiyip üzümünden yapılmış Filistin şarapları içtiklerinden, böylece hem dünyayı hem ahireti garantilemiş olduklarından ve yüzlerinden gözlerinden mutluluğun izlerini görmenin mümkün olduğundan bahseder. Gördüğü din adamlarının hareketlerinden, vapurun birinci sınıf mevkiine yerleşmelerinden, İstanbul'un en kaliteli sigarası olan "ekstra" içip soğuk Milsener birası tüketmelerinden Alman olduklarını anlayan yazar, kahkaha ile gülüşmelerinden duyduğu hoşnutsuzlukları dile getirmektedir (Akçura, 2019: 129). Hatıratlar arasında Hristiyan din adamlarının şatafatlı giyimlerinin Loti tarafından da ayıpladığı görülmektedir (Pierre Loti, 2020: 141). Ayrıca onlardaki bu modern algı, yalnız kendileriyle sınırlı kalmamış mabetlere dahi yansımıştır (Pierre Loti, 2020: 172).

Halide Edip ise Beyrut'ta Arap kız öğrencilerinin yetişmesi için kendilerine tahsil edilen eskiden rahibeler tarafından idaresi yapılan ve modern okul olan bir binada eğitim vereceklerdir. Binada bulunan başrahibe Mere Freige'in kendileriyle birlikte kalmasını ve idareden sorumlu olmasını ister. Birlikte kaldıkları süreç içerisinde rahibelere ait birçok farklı hususa şahit olur. Örneğin başrahibe, okul tarafından belirlenen kızların haftada bir yıkanması kuralına itiraz etmektedir. Ona göre kızlar ayda bir banyo yapmalıdır bundan fazlası onların kendi vücutlarıyla alakadar olmalarına ve kendilerini beğenmeye götürecektir (Adıvar, 2022: 272).

Falih Rıfki Atay da Mısır müftüsü olma makamında bir kimsenin falcılık hüneriyle sarayda yükselme hedefine ve mebus olduğu dönemlerde yaptığı hileye, en nihayetinde Hristiyanların çoğunlukta olduğu bir mecliste Hristiyanların kadınlara verdiği hakkı İslam'dan üstün tutacak kadar kompleksli oluşuna değinir.

3.3.3. Dinlerdeki Çatışma ve Ortaklıklar

Filistin’de çoğunluğu sağlayan Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam dinleri günümüzde büyük farklılıklar göstermekteyse de çıkış itibariyle aynı kaynaktan geldiğine inanılır. Bu nedenledir ki içerik olarak birbirine tamamen zıt olan bu dinlerde önemli ortak özellikler mevcuttur.

Örneğin Akçura, Beyrut’ta Hristiyanlar için önemli bir kahraman olan aziz Giyorgi Pabidos’un kralın kızını kurtardığı yeri aramaya çıktığından bahseder. İslam’da Hızır İlyas ile karıştırılan azize dair ilginç bir anısını anlatır. Bir dağ eteğinde bulunan bir kilisenin kurban kesme yerinde karşılaştığı bu tabloda Aziz Giyorgi, bir ejderhayı öldürmekte kralın kızı ise dua etmektedir. Yolda bir Arap’ın Aziz Giyorgi’nin asıl makamının ileride olduğunu söylemesi üzerine bir mescide varır. Mescit türbedarı sarhoş, ayakta zor duran ihtiyar bir adamdır. Türbe kapısını açıp içeri girdiklerinde karşılarına besmele ile Arapça yazıların bulunduğu bir perde çıkar. Yaşlı türbedar, perdenin içinden çıkardığı bir kartonu “işte efendimiz Hızır aleyhisselam!” diyerek tanıtır. Yazarın hayret ettiği ise kendisine gösterilen kartpostal Hristiyan mabedindeki ikonun aynısıdır. Hatta şehre döndüğü günlerin birinde bir Arap kitapçısında Müslüman bir Şii’nin bu ikonu aldığını, yazarın alma nedenini sorduğunda ise bu büyük insanları hatta Meryem’in, İsa’nın resimlerini evlerine astığını söyler. Yazar, İslam’ın resim konusundaki hassasiyetini burada az da olsa anlayabildiğini ifade eder (Akçura, 2019: 117-118).

Dinlerin ortak özellikler gösteriyor olması çatışmalara engel değildir. Her bir din, insanlığı kendi mesajına çağırmakta bunu yaparken de kendisinin hak olduğuna dair delillerini sunmaktadır. Bundan dolayıdır ki Cenap Şahabettin’in mektubunda söylediği gibi: “Bu garip kıtada müsâdeme-i edyân denebilir ki hiç münkatı’ olmadı: Sinagog çan kulesine ve çan minareye daima biraz yan bakmıştır” (Cenap Şahabettin, 2016: 147).

Kudüs’te Harem içerisinde bulunan camilere Müslüman olmayanların girmesine izin verilmemektedir. Loti, ancak yeniçerilerden bir kimse refakat ettiği takdirde giriş yapabildiklerini anlatır (Pierre Loti, 2020: 61).

Hristiyanlıkta baba-oğul-kutsal ruh şeklindeki teslis inancı İslam’ın şiddetle karşı çıktığı bir husustur. *Kur’an-ı Kerim*’de bu konu detaylı olarak ele alınmış ve Allah’ın bütün bu söylenenlerden uzak olduğunu ifade eden ayetlere sıklıkla yer verilmiştir. Loti, hatıralarında buna değinmiş olup Kubbetü’s-Sahra’nın dış cephesinde yer alan yaldızlı yazılarda İsa Peygamber’in Allah katındaki durumunun anlatıldığı Kur’an’dan alıntılarının mevcut olduğunu

belirtir. Ona göre bu sözler teslis inancına inananları şüpheye düşürecek cinstendir (Pierre Loti, 2020: 68-69).

Kutsal mekânların paylaşılama konusu hatıratlarda yer yer değinilen bir konudur. Her dinin ve her mezhebin kendi ibadet ve ziyaret alanları olduğu gibi bu alanların ihlali ciddi problemlere yol açmaktadır. Halide Edip de Kudüs ziyareti esnasında Hristiyanlara ait kiliseleri görmeye gider. Gittiği yerlerde insana huzur veren manevi bir atmosferden ziyade mezheplerin yer kavgalarından kaynaklanan huzursuz ve diri bir ortamın hâkim olduğundan bahseder. Gözlemlerine göre bölgede tek sakin millet Türklerdir (Adıvar, 2022: 267). Falih Rıfkı, İsa Mesih'e ait olduğu söylenen bir mezarın temizliğini kimin yapacağı yahut düşen çanı kimin kaldıracağı konusunda bir çözüm bulunamadığı için mezarın toz içinde kaldığından, çanın yerde kaldığından bahseder. Beytullahim Kilisesi'nin camları kırıldığı vakit yapılacak sevap paylaşamadığı için neredeyse savaş çıkmaktaydı. Camlar ancak Enver Paşa'nın öncülüğünde jandarmanın kilise etrafını sarmasının ardından bölge komutanı tarafından takılabilmişti (Atay, 2021: 69). Selahattin Günay da Suriye ve Filistin anılarını kaleme aldığı eserde, benzer bir husustan bahseder. Bölgedeki ilk vazifesinin Hz. İsa'nın doğduğu kilisenin kimler tarafından süpürüleceğinin düzenlenmesi olduğunu söyler. Bu o dönemde oldukça mühim bir meseledir. Çünkü Ruslar bir zamanlar bu kilisenin kendilerine ait olduklarını iddia etmekte ve kilisenin üç zinciri ile üç penceresinin başka milletler tarafından temizlenmesine müsaade ettiği gerekçesiyle Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Yazar, bu olaydan sonra kilisenin bir daha süpürülmemiş olduğunu anlatır (Günay, 2020: 6).

Kudüs'te Gethsemani Kilisesine yakın bir yerde Meryem Ana Kilisesi bulunmaktadır. Hristiyan inancına göre Meryem'in makamı bu kilise içerisindedir. Loti'nin hatıralarında belirttiğine göre bütün dinler bin yılı aşkın bir süredir bu kilise üzerinde tartışmakta ve burayı ele geçirmek istemektedir. Yazar, kilisenin o dönemki sahiplerinin Ermeni ve Rumlar olduğunu ancak diğer dinlerin ibadet etmeleri için alanların bulunduğunu söyler: “Birbirine düşman her din, ibadet etmek için kendisine bir köşe ayırmış. Hatta mezara yakın bir yerde bunca Hristiyan simgenin arasında Müslümanların da ibadet edeceği bir yer var” (Pierre Loti, 2020: 96).

Bölgede din ve mezhep sayısının çokluğu kutsal mekânları artırdığı gibi, bunu yaparken de birbirlerini yalanladıkları görülür. Örneğin Latinler, İsa Mesih'in askerler kendisini çevirmeden önce son ibadetini yaptığına inanılan Cismaniye Bölgesi'ni gururla gösterirlerken; Rumlar, Latinlerin yalan söylediklerini, gerçek Cismaniye zeytinliğinin kendilerinde olduğunu iddia etmektedirler (Akçura, 2019: 297). Bir başka hatıra ise Ermenilerin kutsal hazinelerinin bulunduğu mekânda geçmektedir. Pierre Loti, tarihi bölgeyi

ziyaret ederken kendisine gösterilen sütunların Hz. Ömer Camisinden koparıldığının çok belli olduğunu, ancak bölgedeki bu tür yahut değişim ve farklılıkların artık kendisini şaşırtmadığını anlatmaktadır (Pierre Loti, 2020: 152). Akçura ise Fransız bir misyoner tarikatın rahibiyle konuşmasına yer vermektedir. Rahip kendisine bizzat Hz. İsa tarafından eşildiği söylenen bir çukuru gösterir. Akçura aynı isimli çukuru Rum Kilisesinde de ziyaret ettiğini söylediğinde bu defa Fransız misyoner rahip, Rumların aldatma ve desiselerinin çok olduğundan ve İsa Mesih hakkında buldukları kıymetli bir veri olduğunda çok geçmeden benzerinin Rumlar tarafından da iddia edildiğini söyler. Yazarı asıl hayrete düşüren bu kadar çok farklılığa, yalan olma iddialarına rağmen her sene binlerce insanın nasıl güvenle bu bölgeye ziyarette bulunduğu ve altın dağıttıkları olmaktadır (Akçura, 2019: 298).

Çoğunlukla Katolik, Ermeni ve Rum kiliselerde cereyan eden tartışma ve kavgalar Loti'nin anlatılarında da yer almaktadır. Bu nedenle bölgede düzen ve asayiş sağlamak için Türk asker ve subaylarının sürekli nöbet hâlinindedir (Pierre Loti, 2020: 37).

3.3.4. Paskalya Bayramı'na Karşılık Nebi Musa Bayramı

Akçura, mektuplarında Hristiyanların Paskalya Bayramı görmek için Kudüs'e gelişini buna göre programlamış olduğundan ancak geldiğinde Müslüman halkın da başka bir hazırlık içerisinde olduğundan bahseder. Bu hazırlık, Müslümanların Paskalya'dan bir hafta önce başlayıp Paskalya Bayramı sonuna kadar süren Nebi Musa Bayramı içindir. Nebi Musa, Selahattin Eyyubi'nin 1187 senesinde Hristiyanların Paskalya Bayramı dönemlerinde Kudüs'ün nüfus yoğunluğunu değiştirecek kadar yoğun ilgiyle Kudüs'e geldiklerini görmesinin ardından nüfus yoğunluğunu dengelemek ve Müslümanların kendi medeniyet ve inançlarından emin olmalarına sebep olmak için düzenlediği siyasi amaçlı bir bayramdır. Akçura, şahitliklerini anlatırken bayramın ilk sabahı çocuklar, kadınlar ve erkekler ile tarikat dervişlerinin büyük bir coşku ile Harem-i Şerif'e gittiklerini söyler. Bir yandan davullar çalınıyor bir yandan dervişler yüksek sesle naralar atıyor, kadınlar zılgıt çalıyorlardı.

Yazar, artan kalabalıktan bir şekilde kurtularak daha sakin bir yola sapar. Amacı Harem'e sessiz ve rahat bir şekilde ulaşmaktır. Harem'e vardığında ortalığın tam bir bayram yerine döndüğünden bahseder. Çarşafli kadınlar, özenle giydirilmiş çocuklar, namaza hazırlanan erkekler... Az bir zaman sonra Osmanlı'ya ait askerî mızıkanın da girdiğini görür. Mehter takımının ardında ise bölgenin müftüsü, bölge mutasarrıfı ve mutasarrıflığa bağlı memurlar ve kumandan ellerinde bayraklarla ilerlemektedir. Bayrakların en büyüğünü müftü efendi taşımaktadır. Bu da yeşil zemin üzere yaldızlı yazılar bulunan Nebi Musa Bayrağı'dır.

Bu bağlamda, Kudüs'ten ve civar bölgelerden gelen yüzlerce Müslüman önce Musa Aleyhisselam'ın temsili makamına yürüyerek giderlerdi. Burada bir hafta kalıp çeşitli etkinlik düzenleyen halk ardından yeniden Kudüs'e dönerlerdi. Loti'nin hatıralarında, Nebi Musa sebebiyle Müslümanların ziyaret ettiği bu makamın Lut Gölü'ne yakın bir yerde olduğu geçmektedir. Nebi Musa Bayramı, 1967 yılına kadar her yıl aktif olarak düzenlenmişse de Yahudilerin artan baskıları nedeniyle eskisi gibi yapılamamaktadır (Birleşik Basın, 2016).

Yazar, burada Müslüman bayramlarının esas itibariyle Kameri takvime göre yapıldığını yalnızca Nebi Musa Bayramı'nın farklılık arz ederek Rumi takvime göre ve Paskalya haftasından önceki cuma başladığından ve bütün bu durumların Nebi Musa Bayramı'nın Paskalya'ya karşı icat edilmiş olduğunu açıkça gösterdiği izlenimlerini paylaşır. Ayrıca yazar, Nebi Musa Bayramı'nın bu denli gösterişli olmasının sebebinin de Paskalya kutlamaları yapan Hristiyanlardan kaynaklandığını düşünmektedir. Nitekim gösterişli merasimlerle ilahi söyleyerek bayrak taşıyan, eğlence düzenlenen Paskalya'ya yerli halkın imrenme ve ihtişamına gönüllerini kaptırma ihtimali vardır. Selahattin Eyyubi'nin bütün bunları düşünerek başta bir bayram tertip etmesinin anlaşılır olduğundan bahsetse de bu denli benzeşmelerin dinde olmadık şeyler çıkarmaya neden olabileceği olasılığıyla bu hususta düşüncelidir. Ayrıca Nebi Musa Bayramı, son zamanlarında ilk yapıldığı günlerdeki formatını yitirmiş durumdadır. Selahattin Eyyubi zamanında güreş, at sürme, ok ve yay atma, kılıç kalkan gösterisi yapma gibi sportif faaliyetlere yer verilmiştir. Şimdi bu gelenek yine sürdürülecekse Arap gençlerinin başarısını da tetikleyecek türden bir müsabaka geleneğine dönüştürülebileceği fikrinde olduğunu ifade eder (Akçura, 2019: 308- 309).

3.4. I. Dünya Harbi Dönemi

Harp 1914 yılında resmî olarak başlamış olmasına ve İtilaf Devletleri'nin savaşın başlaması konusunda Almanya'yı sorumlu tutmalarına rağmen hatıralar ve mektuplarda planlarının çok daha öncesinden yapıldığına dair bilgiler bulunmaktadır. Örneğin Emin Şekip Aslan, savaştan üç yıl önce İngiltere, Fransa ve İtalya'nın Osmanlı'ya ait toprakları paylaşmış olduğunu haber verir. Buna göre Suriye ve Filistin Bölgesi'nin İngiltere ve Fransa tarafından işgal edileceği o zamanlar bellidir (Arslan, 2022: 17). Cemal Paşa da Fransız ve İngilizlerin topraklar üzerindeki projelerinin yanı sıra Rusya'nın da bölgede hâkimiyet hayalleri kurduğunu anlatır. Dolayısıyla Arslan da Cemal Paşa da Almanlar tarafından savaşa girilmemiş olsaydı dahi Osmanlı üzerindeki plan ve projeler dolayısıyla Avrupalı devletlerce mutlaka savaşa çekileceğini veya savaş sonunda projelerine göre Osmanlı memleketlerini

paylaşacaklarını düşünmektedirler (Arslan, 2022: 74; Cemal Paşa, 2023: 329). Cemal Paşa da savaşın kaybedilmesinin ardından ülkenin içerisine düştüğü felaketten kendilerini sorumlu tutanlara *Hatıralar*'ında bahsedilen durumun göz önünde bulundurulması gerektiğinden bahsederek “müdafaa ederek ölmekle müdafaasız ölmek arasındaki farkı takdir etmeyenlere sözümüz yok!” demektedir (Cemal Paşa, 2023: 152). Ancak cephe genişliği önemli bir sorundur. Cephelerdeki asker ihtiyacı ve bu açığı kapatmak için var olan bir cepheden başka bir cepheye asker gönderilmesinin düşmanın işini kolaylaştırmasına neden olduğunu ancak imkânsızlıklar nedeniyle başka bir çözüm bulunamadığı Cemal Paşa'nın hatıralarında anlatılır (Cemal Paşa, 2023: 215).

3.4.1. Savaş Dönemi Kıtlık

Suriye

Cihan Savaşı döneminde Suriye'de ve Filistin'de halkı ve orduyu etkileyen kıtlık, yazarların hatıralarında çeşitli vesilelerle dile getirilmektedir. Örneğin Emir Şekip, yaşanan kıtlık nedeniyle buğday fiyatlarının arttığını söyler. Cemal Paşa ise bölge idaresinin o dönem kendisinde olması dolayısıyla durumdan ayrıntılarıyla bahseder. Buna göre Filistin ve 19. yüzyıl sonunda Suriye'deki Hristiyan ve Müslümanların arasında çıkan anlaşmazlıklar nedeniyle Avrupalılar tarafından hükûmete teklif edilerek özerk bir bölge olarak kurulan Cebel-i Lübnan'da topraklardan alınan mahsuller halkın gıda ihtiyacına yetmemekte bu nedenle bu bölgelere dışarıdan ürün tedarik edilmektedir. Ancak savaş esnasında deniz yolu kullanılamadığından dolayı bölgelerin ihtiyacı kara yolu üzerinden Suriye vilayetine bağlı Havran, Humus, Hama ve Halep şehirlerinden karşılanmaya başlanır.

Cebel-i Lübnan halkı, savaş esnasında erzak sıkıntısı çekmeye başlayınca Suriye'den fazla ürün satın alır. Bu durum ise Suriye'deki ürünlerin fiyatlarının yükselmesine ve Filistin'in zahire ihtiyacının artmasına neden olur. Gelişmelerin ardından 1915 senesinde Suriye vilayeti tarafından dışarıya zahire ihracatı yasaklanır. Aynı yıl Suriye'de çekirge istilası görülür. Çekirgeler henüz hasat edilmemiş ürünleri ve yaprakları yemiştir.

Aşar ve aşarın bir fazlasının orduya tahsis edilmesinin ardından, ordu sevk edilen ürünleri ambarlara yerleştirir. Zahire ihracat yasağı kaldırılır, ordu halka Paşa'nın belirlediği araçlar vasıtasıyla yardımda bulunmaya başlar, yine bu araçlar vasıtasıyla halktan ürün tedarik eder. Ancak Şerif Faysal'ın Suriye'de yürüttüğü propagandalar ordu ile halk arasındaki erzak tedarikini gerçekleştiren müteahhitlerle anlaşmanın feshedilmesi sonucunu doğurur. Ordunun aradan çekilmesi sonucunda üretim yapan halk fiyatları artırır, alım gücü

düşük olduğu için zahire temini sağlanamaz ve bunun sonucunda kıtlık meydana gelir (Cemal Paşa, 2023: 331-338).

Cemal Paşa'nın hatıralarında geçen bu olayın sonuçları diğer yazarların anılarında örneklendirilmektedir. Örneğin Halide Edip'in hatıralarında yer verdiği bilgiler de Cemal Paşa ve Falih Rıfkı'yı desteklemektedir. Yazar, o dönemde Suriye için önemli bir erzak kaynağı olan Havran'dan buğday tedarik edilemediğinden dolayı denizlerin abluka altında olduğundan ve trenlerin gerekli nakliyatı yapacak ehliyetinde olmadığından ve olsa dahi asker nakliyatının da aynı hat üzerinde yapılması nedenlerinden dolayı bölgede kıtlığın baş gösterdiğini anlatır (Adıvar, 2022: 239). Anlattığına göre Beyrut halkı, ikiye ayrılan bir görünüm arz etmektedir. Bir yandan yoksulluğu her hâlden belli olan halk bir yandan lüks otomobilli zengin sınıf (Adıvar, 2022: 247). Bu kısımda yoksulluğun boyutu hakkındaki detaylı bir örnek Falih Rıfkı'nın anılarında geçmektedir.

Yazar ve Cemal Paşa, Beyrut'taki bir konakta akşam yemeği sonrası verilecek bir eğlenceye davetlidir. Eğlence esnasında Suriye'nin güzel yiyecekleri, rakı ve şaraplar ikram ediliyor, batılı görünüm ve gülen yüzler altında savaşın ağırlığı hafifliyordur. Atay, konaktan sabaha doğru ayrılır. Bir arkadaşıyla otele gitmek üzere semtin iç sokaklarına dalar. Duydukları karşısında irkilmiştir. Sokaktan açlıktan kıvranan Beyrut halkının sesleri gelmekte, yiyecek bir şey bulamadığı için açlıktan kaldırırda sürünen ve zayıflıktan kemikleri çıkmış insanlar “açım” diye inlemektedir. Bu sesleri Halide Edip de duymuştur. Yüzleri zayıflıktan buruşmuş, gözleri çukura kaçmış, incecik bacakları ve dökülen saçlarıyla can çekişen halkın “açım” seslerini ilk defa bir Amerikan Kolejinde davetli olduğu konser çıkışı duyduğunu söyler. Falih Rıfkı'nın bu manzarayla ilgili şu satırları önemlidir: “Yanımızdan bir çöp arabası geçti, kenarından bir kol sarktığını gördüm. Belediye, ölü ve can çekişenleri topluyordu. Gün doğmadan sokağı susturmak lazımdı. (...) İçkiyi, kadın gülüşünü, elektriği, hepsini, bütün Beyrut ve harbi kusmak istedim” (Atay, 2021: 88).

Falih Rıfkı, kendilerinin zamanlarının çoğunu ordu ve asker arasında geçirmeleri dolayısıyla halkı yeterince göremediklerini söylemesinin ardından aldığı sorumluluk hissiyle suçluluk duygusuna kapılır. Öyle ki sokaktan birisinin halkın katili ilan ederek kendisini tutup çekeceği sanrısına kapılır. Otele vardığında yaşadığı üzüntü ile savaşın gerçek yüzünün ne olduğunu burada gördüğünü söyler.

Tren yolculuğu esnasında da Suriye'nin savaş yıllarına ait gördüğü manzarada zayıflıktan iskelete dönüşmüş kadınların kuru ekmek artıklarını yemeye çalıştıklarını, çocukların ise sokaklara dökülen portakal kabukları üzerine üşüşüklerini gördüğü zaman bölgenin yaşadığı açlığı ilk o zaman fark ettiğini söyleyen yazar, gördükleri karşısında

duyduğu derin üzüntüyü “...Lübnan ve Beyrut aç, Kudüs yarı aç...” sözleriyle ifade eder (Atay, 2021: 86).

Selahattin Günay ise Cemal Paşa’dan gelen bir telgrafta Kudüs’ün düşmesi ile zahire ambarının düşmanın eline geçtiğini, toplanmış olmasına rağmen halktan ordu için yeniden buğday ve arpa sevki yapılmasını emreder. Gelen telgraf üzerine harekete geçen Günay, bugünkü Ürdün’ün Aclun Bölgesi’ne gider. Halktan erzak toplamak için harekete geçer. Birkaç kadının kendi aralarında konuştuklarını ve önlerinde bir tencerenin kaynadığını görür. Bakmak ister ancak kadınlardan biri ikram edilecek bir yiyecek olmadığını söyler. Günay, tencereyi açtığı anda kaynayan suyun içerisinde ot ve iki damla da yağ görür. Ambarı ziyaret etmek ister burada da yalnız bir buçuk kilo bulgur vardır (Günay, 2020: 34).

Falih Rıfkı hatıralarında Beyrut’ta Fransızların boşalttığı bir binanın Suriyeli kızların eğitimi için okula çevrildiğini anlatır. Halide Edip de bu okulda eğitim verdiği dönemin Suriye’de yoğun bir kıtlığın yaşandığı sürece denk geldiğini anlatır. Kıtlık içerisindeki şehirde okullara yalnız bulgur verilmektedir. Halide Edip, o zamanlar bir mide rahatsızlığının olması dolayısıyla bulgur yiyemediğini Cemal Paşa’nın bu nedenle kendisine özel olarak pirinç gönderdiğini söyler (Adıvar, 2022: 239). Ayrıca yazar, Arap okullarında katıldığı bir sergide gördüğü heykel çalışmasını tasvir eder. Çalışmada, Suriye halkının derin sefaleti ve açlığı ile gelen ölüm teması işlendiğini ve halkın yaşadığı kıtlık ve ölümlerin sanatta karşılık bulunduğunu anlatır (Adıvar, 2022: 295).

Emir Şekip ise 1917 yılında yaptığı Almanya ziyareti esnasında bir konferans vererek Suriye’yi kasıp kavuran kıtlığa dikkati çektiğini anlatır. Buna göre bölgenin ürünleri halkın beslenmesine yetmemektedir. Dışarıdan bölgeye yardım gelmesi gerekir ancak İtilaf Devletleri Suriye’ye erzak sağlayan gemilerin giriş yapmasına engel olmuş ve deniz yollarını kapatmıştır. Vatikan başta olmak üzere Avrupa’dan beklentilerinin en azından bölgede yaşayan kendi milletlerine yardım eli uzatmasını talep eder. Yapılan görüşmelerde İtilaf Devletleri, deniz yolunu açmaya yanaşmamakta, sudan sebeplerle halkın gücünü kırıp İngiltere tarafına çekmeye çalışmaktaydı. Cemal Paşa da halkın böyle zor durumda olduğu bir dönemde İtilaf Devletleri’nin ablukayı şiddetlendirdiklerini, yalnızca Amerikan Yahudilerinin Yafa’ya insanı şaşırtacak ölçüde az bir gıda yardımında bulunduğunu, ancak yardım bahanesiyle gelenlerin ise Kudüs’te Siyonist propagandası yaptıklarını anlatır (Cemal Paşa, 2023: 339-340).

Arslan 1. Dünya Harbi esnasında gösterdikleri tüm çabaların kasıtlı olarak sonuçsuz bırakıldığını aktarırken on binlerce Suriyelinin hastalıktan, açlıktan ölmesine asıl sebep olanlar İtilaf Devletleri’dir, der (Arslan, 2022: 151). Buna rağmen kıtlıktan ölen halkın

sorumlusu olarak Türkiye'nin gösterilmesini, gerçeği görmemek olarak değerlendirir. Cemal Paşa da halkını ölüme terk ettiği iddialarını reddederek kendisinin orduya rağmen ordunun erzakından halka dağıttığını, Amerika'ya başvurdıklarını, Papa'yı haberdar ettiklerini ve daha birçok çalışma yaptıklarını aktarır. Bu konuda elinden geleni yapmalarına rağmen kıtlığa asıl sebep olanların öncelikle Suriye'de ayaklanarak erzak alım-satım dengesini bozan Şerif Hüseyin'in çocukları ardından ise Suriye ve Filistin halkına erzak teminine izin vermeyen İtilaf Devletleri olduğunu söyler (Cemal Paşa, 2023: 342).

Halide Edip'in, anlatısını gözlem üzerinden sürdürdüğü hatıralarında ise okur, dönem koşullarını yazarın çizdiği tasvirlerden çıkarma imkânı bulmaktadır. Örneğin yazar, tren istasyonundaki bir gözlemini hikâye ederken kullanılan odunlardan çıkan kıvılcımların havada ateş böceklerini andırdığından bahseder (Halide Edip Adıvar, 2022: 252). Hadisenin arka planı ise Selahattin Günay'ın hatıralarında geçmektedir. Yazar, savaş esnasında yaşanan kıtlığın yanı sıra kömür konusunda da tedarik sıkıntısı çekilmiş olduğunu anlatır. Kömür miktarının trenler için yeterli gelmemesiyle kömür tedariki yapılana kadar trenlerin istasyonda beklediğinden ve bu esnada da odun kullanıldığından söz eder. Trenlere odun sağlamak ise başka bir meseledir ve bunun için de ormana gitmek gerekir. Durumun böyle olması tren saatlerinin değişmesine ve hareketin memurların belirlediği saatlere göre yapılmasına neden olmuştur (Günay, 2020: 70). Ahmet Rasim de konu hakkında trenlerin asker nakliyatı nedeniyle yolcu trenlerinin beklemek durumunda kaldığını söyler. Ancak yazar, bu durumdan şikâyet edilmemesi gerektiğini çünkü zaruri bir durum olan asker sevkîyatının sağ salim yapılmasının yolcuların ulaşımından daha önemli olduğunu düşünmektedir (Ahmet Rasim, 2023: 96).

Cepheye Dair Hatıralar

Osmanlı'nın kendi idaresi içerisinde dahi tutarsızlıklar bulunmaktadır. Bu konuda Atay, yer yer çuvaldızı kendilerine batırmanın gerekliliğini düşünerek örnekler verir. Örneğin yakın zamana kadar orduyu teşvik edip onurlandırmada ve vazifede başarılı olanların devlete bağlılığını arttırmada önemli bir rolü bulunan madalyaların yine devlet eliyle işlevini kaybettiğinden bahsedilir. Yalnızca Çanakkale'de önemini korumuş olan madalyalara dair kendi yaşadığı bir hatırayı aktarır. Buna göre Falih Rıfkı, Cemal Paşa ile Almanya ziyaretinde bulunacaklardır. Paşa kendisine kazandığı bir nişan yahut madalyanın var olup olmadığını sorar. Aldığı cevaba göre yakaları boş bir subayın iyi bir intiba bırakmayacağını düşünen paşa tarafından, birkaç gün içerisinde harp madalyası ile kılıçlı mecidi nişanı takdim edilir. Almanya ziyareti esnasında da yaptığı ziyaretler vesilesiyle madalya ve nişanlara sahip olduğunu belirten Atay, gelişen bu gibi olaylar sonucunda subaylardan kiminin

boyunlarındaki madalya şeritlerini koparıp attıklarını bir daha madalya takmamaya yemin ettiklerini gördüğünü anlatır (Atay, 2021: 109-110).

Avrupalıların gerek siyasi gerek askerî gerekse sosyo-psikolojik taktik ve stratejilerde uzun yıllar hâkimiyet kurmak istediği topraklarda Osmanlı ordusunun Suriye-Filistin cephesinin çöl ikliminden kaynaklanan elverişsiz şartlarına; su ve erzak sıkıntısına rağmen gösterdiği olağanüstü dirençle Atay'ın hatıralarda önemli ölçüde yer almaktadır. Örneğin Atay, askerin kanala varıncaya kadar beslenme programının yalnızca peksimetten oluştuğunu anlatır.

Ordunun erzak kıtlığı o derecededir ki bölge koşulları atların kullanımına uygun olmadığı için kullanılan develere ancak ordunun yediği peksimetlerden arta kalanlar yedirilebilmektedir. Falih Rıfkı, bu nedenle pek çok devenin telef olduğundan bahseder (Atay, 2021: 130).

Çölün insanı kavuran sıcaklığı ise başlı başına bir problemdir. On seneden beri yağmur düşmeyen Tih Çölü'ne ilk defa 1916 yılı savaş döneminde yağmış, bölge kumandanı suların tutulması için emir vermiştir. Ancak eldeki su miktarı ordu ihtiyacını karşılamada yeterli değildir. Var olanlar ise kullanılan mataraların kenar açıklıklarından içerisine böcek, haşerat girmesi nedeniyle savaş dışında bir insanın normal şartlarda içemeyeceği kadar pistir. Falih Rıfkı, bu zor koşulların yanı sıra susuzluktan kavrulan askere ancak 24 saatte bir matara suya müsaade edildiğini uymayanların ise cezalandırıldığını anlatır. Sulara dair paylaştığı bir hatıra durumun vahametini göstermesi açısından önemlidir:

...bir gün, ordu kumandanının yaveri pek pis bir çukurdan matarasının bardağını doldurmuştu. Suyun rengini ve içini gören doktor:

-Sıhhiye başkanı sıfatıyla size bu sudan içmeyi men ederim, dedi.

Kadehi dudağına kadar götüren subayın kurumuş ve rengi erimiş gözlerinde hiddet bir ateş gibi yandı. Bu kim bilir hangi ölümü getiren kadehi damla damla, serinliğini ruhunda duyarak içti ve bu bir içimlik su ancak içindeki böcekleri ısıtmaya kafi idi. (Atay, 2021: 130)

Gazze

-Askerlerin Durumu:

Cemal Paşa'nın hatıralarında Gazze'de İngilizlere karşı savaşan askerlerin Arap ve Türklerden oluştuğu bilgisi mevcuttur ancak bu askerlerin sayıca çok olmadığını Falih Rıfkı anlatır ve asker azlığı nedeniyle öldürecek insan bulamayan İngiliz tanklarının Filisti'nin sıcak güneşi altında beklediğini söyler (Atay, 2021: 80). Halide Edip ise Gazze'ye yakın bir istasyon olan Vadi-i Sarar'da çavuş ile askerler arasındaki mücadeleden bahseder. Halide

Edip, vagonlara doldurulan Arap erlerinin ve vagonlara bakarak ağlayan kadınların görüntülerini anlatmaktadır. Türk bir çavuş, askerleri vagonlara doldurmakta, diğer vagona geçtiğinde kadınların feryatlarına dayanamayan askerler vagonlardan inerek ailelerine doğru koşmaktaydı. Çavuş, durumu gördükçe hiddetlenerek birkaçını kamçılamağa başlar. Halide Hanım, koşarak çavuşu durdurur. Aynı manzaranın sürekli tekrar ettiğinden yakınan çavuş, doldurduğu vagonun kadın sesleri yüzünden perem perem dağıldığından yakınıır.

-Cephe manzarası

Filistin cephesinin bir hattı olan Gazze, savaş esnasında konum itibariyle İngilizlere yaramaktadır. Çölü arkasına alan İngilizler ise kanallar, yollar, bahçelere yakınlıklarıyla işlerini kolaylaştırmakta, susadıkları zaman Nil Suyu'ndan tüketmektedirler. Ancak Falih Rıfkı, bu sırada kendilerinin askerlere su, kuru ekmek ve benzini zar zor yetiştirebildiklerini anlatır (Atay, 2021: 80).

3.4.2. Savaş Sonrası Suriye ve Filistin'den Çekilişimiz

İncelenen hatırat ve mektuplarda I. Dünya Harbi'nin sona erip Türk ordusunun bölgeden çekilerek yerini İngilizlere bırakmalarına dair anlatılanların dönem içerisinde yaşanan üzüntünün bir yansıması olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin Falih Rıfkı, savaşın hem topraklar hem devlet için büyük bir kayıp olduğunu söyler. Dönem içerisinde Almanya ziyaretinde kapıldığı ümitsizlik, bölge halkının tanıklık ettiği sefaleti, bazı Arapların para ile iş birliği yapması, milliyetçi akımlar ve nihayet Osmanlının Suriye-Filistin topraklarını 400 yılda vatanlaştıramamış olması. Bütün bunların ardından Kudüs düşmüş, Suriye'nin düşmesi de yakındır: “Karargâhın içinde “Kudüs düştü” sözü ölüm haberi gibi yayıldı. Daha şimdiden Beyrut'a, Şam'a, Halep'e gözyaşlarımızı hazırlamak lazımdı (Atay, 2021: 114).

Kudüs'ün 1918 yılında İngilizlerin eline geçtiğini Emir Şekip, Berlin'deyken öğrenir ve haçlılardan kurtarmak için canlarını ve mallarını veren Müslümanların elinden çıktığı haberiyle birkaç gün kendisine gelemmez (Arslan, 2022: 154).

Cepheye giden askerlerin aileleri hakkında Halide Edip ve Falih Rıfkı'nın yazdıkları arasında önemli manzaralar bulunmaktadır. Örneğin Halide Edip, Suriye yolundayken önce Konya istasyonunda trenin kalkma saatine kadar gezinirken Anadolu'dan cephelere giden askerlerin eşlerine rastlar. Omzunda çapayla hıçkırarak adını andığı eşinin yolunu gözleyen Anadolu kadınlarının hâlini okurun gözünde canlandırmaktadır (Adıvar, 2022: 242). Bir başka manzara ise Suriye'nin Humus şehrindeki tren garında denk geldiği kadınlardır. Bu

kadınlar da kalabalıklar arasında askere gönderdikleri eşlerinin yahut çocuklarının isimlerini söyleyerek seslerini duymaya çabalıyor fakat birçok sese karşılık az bir ses yanıt buluyordu (Adıvar, 2022: 244). Anadolu'ya dönüş yolunda Falih Rıfkı'yı düşündüren Halide Edip'in anılarında yer bulan bu kadınlardır. Yazar, elden çıkan topraklar uğruna canlarını veren çocukların hesabını annelerine nasıl vereceğini bilememenin sıkıntısını çekmektedir. Almanlarla birlik olarak girilen muharebeyi bir kumar olarak değerlendiren yazar, bütün bu olanlara öfkelenir. Annesinden ayırarak alınmış binlerce çocuktan geriye komutanlarda pişmanlık ve mahcubiyet kalmıştır.

İstasyonda bir kadın durmuş, gelene geçene: -Benim Ahmet'i gördünüz mü? Diyor.

(...)

Ahmet'i ne için harcadığımızı bir söyleyebilsek onunla ne kazandığımızı bir anaya anlatabilsek onu övündürecek bir haber verebilsek... Fakat biz Ahmet'i kumarda kaybettik! (Atay, 2021: 116).

Falih Rıfkı'nın bu benzetmesine karşın Ahmet Rasim'in anılarında meseleyi daha farklı değerlendirdiği görülmektedir. Yazar, Anadolu coğrafyasından değil başka coğrafyalardan da yola çıkarak bölgeye giden askerlerin amacının; İngiltere, Fransa ve Rusya'nın İslam'ın bu bölgelerdeki gücünü kırmak için yaptıklarına bir dur demek olduğunu söyler. Cephede rast geldiği askerlerin de bu fikirde olduklarını gözlemlediğini aktarır (Ahmet Rasim, 2023: 111). Ona göre savaşta Müslümanlar, düşmanın emellerine karşılık birlik yolunu seçerek İslam adına cephelerde birlikte mücadele vermiştir. Özellikle mevcut toprakların yerli halkları arasında Hristiyanlar bir avuç yer için birbirlerini yemekte, Yahudiler ise şaşkın hâlde kaybettikleri topraklara ağlamaktayken Müslümanların cephelere giderek "bütün varlıklarını diyanet ve milliyeti uğrunda feda" etmelerinin çok mukaddes olduğunu düşünmektedir (Ahmet Rasim, 2023: 124).

Falih Rıfkı da bütün eleştirilerine rağmen Kudüs'ten ayrıldığı zaman hislerini ifade ederken geç kalınan topraklarda son anda yapılan fedakârlıkların büyüklüğüne yürekten inanmaktadır. Bunu ise gelecek kuşaklara "Biz çölde silinmez ve unutulmaz bir ümran destanı bıraktık." sözleriyle anlatır (Atay, 2021: 128).

Türk komutanı Günay ise bölgeyle ilgili hislerini paylaştığı satırlarda duyduğu üzüntüyü dile getirirken baba ocağında bile böyle bir acı yaşamadığını anlatır. Bir daha görmemek üzere terk ettikleri vatan parçasının öksüz kalışını düşünmekte gözlerinden istemsiz gözyaşları akmaktadır. "Her attığımız adımı hasretle geride bırakıyorduk. Ah ne acı anlar ve günlerdi!" (Günay, 2020: 115). Kendisine hükûmet konağında Türk bayrağının indirildiği ve başka bir bayrak takılıp sarıklı bazı kimselerin dualar ettiği, birkaç Osmanlı

askerinin ise kurşuna dizildiği haberi verilir. Günay, bu bayrağın Şerif Faysal'ın ilan ettiği Arap krallığına ait olduğunu söyler.

Selahattin Günay, anılarının sonlarına doğru savaş bitiminde ordusunun bölgeden çekilişini anlatır. Jandarma komutanı olarak kaleyi terk etmek üzere çıktığı esnada bir Arap gencinin kendisini durdurup “Ah siz ve siz Türkler bizi kimlere bırakıp böyle gidiyorsunuz ya Selahattin? Arkanızda koca bir tarih bırakarak buradan ayrılıyorsunuz. Ne yazık ki biz sizleri bulamayacağız.” sözleriyle hıçkırarak ağladığını anlatır (Günay, 2020: 116).

Halide Edip ise 1918'de Beyrut'taki okul çalışmalarını yürüttüğü esnada Suriye'nin Osmanlı'dan çıktığını haber alır. Yazar, okulun idare ve çalışmalarına kendisini kaptırmış olduğundan cephe durumunu takip edemediğini söylemektedir. Aldığı haberin ardından Cemal Paşa, kendisinin ve hocaların memlekete dönebileceğini söylemişse de Halide hanım tüm yoklukları, erzak sıkıntısını göze alarak hükûmetin bölgedeki okullar hakkındaki resmî kararı gelene kadar okulu terk etmeyeceklerini söyler (Adıvar, 2022: 292-293).

SONUÇ

“Hatırat ve Mektuplar Üzerinden Medeniyet Sancılarını Okumak (Suriye-Filistin Manzaraları: 1895-1918)” başlıklı çalışmamız, 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başlarında Batılılaşmanın etkisinin görüldüğü coğrafyalardan Suriye ve Filistin’de yaşananları, hatıra ve mektuplara yansıyan boyutlarıyla incelemeyi hedeflemiştir. Yapılan çalışmayı öznel kalma tehlikesinden kurtarmak amacıyla eserinde Kudüs seyahatine dair anılarına yer veren Fransız yazar Pierre Loti ve hatıraları üzerinden dönemin siyasi meselelerini anlatan Arap devlet adamı Emir Şekip Arslan da yazar kadrosuna dâhil edilmiştir.

Çalışmada, karşılaştırmalı gözlem ve tarihsel-sosyolojik metodoloji yoluyla hatırat ve mektup türüne örnek teşkil eden on ayrı eser incelenmiş ve bu eserler vasıtasıyla dönemin Osmanlı topraklarının bir parçası olan Suriye ve Filistin’de hangi konuların gündemde olduğu belirlenmeye çalışılmıştır. Günümüze ışık tutması amacıyla daha çok yerli Arap halkı, Arapçılık, Avrupalılar, Osmanlı yönetimi, Siyonizm meselesi gibi konular merkeze alınmıştır.

Bu çalışmada yazarların; hatırat ve mektuplarda Anadolu’dan başlayarak yaptıkları yolculukları dikkatle gözleme tabi tuttıkları ve konumlarına göre değerlendirmelerde bulundukları görülmüştür. Özellikle edebi bir tür olan hatırat ve mektuplarda dönemin anlaşılmasını kolaylaştıracak önemli verilerin mevcut olduğu tespit edilmiştir. Bu konuda Akçura’nın; siyasi, ekonomik, kültürel ve toplumsal açıdan yaptığı çok yönlü gözlemlerinden geniş ölçüde yararlanılmıştır.

Eserleri okurken bölgedeki belli başlı meselelerin yazarın ortak gündemi olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan birisi Cemal Paşa’nın idam ve sürgün stratejisidir. Bu konu hemen hemen tüm yazarların eserlerinde geçmektedir. Konu hakkında Cenap Şahabettin’in, tenkitlere karşı Paşa’yı savunan bir tavır içerisinde olduğu söylenebilir. Bunda Cemal Paşa’nın kendisini özel bir davetle çağırmış olmasının etkisi ihtimal dâhilindedir. Ahmet Rasim ve Emir Şekip Arslan’ın ise Cenap Şahabettin’den farklı düşündüğü görülmüştür. Bu iki yazar, bölgedeki karışıklıkta birçok etmenin rol oynadığını bu nedenle hükûmetin sert tedbirlerden ziyade uzlaştırmacı bir strateji izlemesi gerektiği görüşündedir. Selahattin Günay da uzlaştırmacı stratejiyi kendi çalışmaları üzerinden anlatmış ve elde ettiği verimli sonuçları okurla paylaşmıştır. Falih Rıfkı ve Halide Edip ise idamların kendi üzerlerinde bıraktığı tesirlerden bahsederek konuya değinmiştir.

Cemal Paşa'nın yaptığı çalışmaların müspet ve menfi yönleri de eserlerde alaka gösterilen konulardandır. Cenap Şahabettin'in Cemal Paşa hakkındaki sözlerini sarf ederken çok da afaki davranmadığı Halide Edip'in ve Falih Rıfkı'nın hatıralarından anlaşılmaktadır. Falih Rıfkı, Cemal Paşa'nın bölgenin nizamı ve imarı için çok gayret etmiş olduğunu yer yer söylerken Halide Edip de Paşa'nın Suriye'de izlediği idam siyaseti dışında okul faaliyetleri, hastalıkla mücadele gibi çeşitli hizmetlerinin olduğunu dile getirmiştir.

Hatıra ve mektupları karşılaştırmalı olarak incelemek aynı zamanda yazarların bir konu hakkındaki yorumlarını ve o mesele üzerine yürütülen fikirleri çeşitli yönleriyle okumaya fırsat tanımıştır. Meselâ, Arapların Osmanlı bürokrasisini karşılama esnasında yaptıkları abartılı hareketleri, Cenap Şahabettin'in ve Cemal Paşa'nın hükûmete duyulan sadakat ve sevgi alameti olarak anladığı; Ahmet Rasim'in ise hükûmetin dünyasına yabancı olan halkın kendi doğal tavırları olarak yorumladığı görülmüştür.

Yazılarda bazı isimlerin öne çıktığı ve farklı yönleriyle anlatıldığı tespit edilmiştir. Örneğin, ihtilal hareketi düzenlediği gerekçesiyle Cemal Paşa tarafından idam edilen Şefik El-Müeyyed hakkında Ahmet Rasim yolculuk esnasında birbirleriyle olan çekişmelerini anlatmış ve Şefik El-Müeyyed ile anlaşamadıklarını söylemiştir. Emir Şekip Arslan, Şefik El-Müeyyed'i idamdan kurtarmak için çabaladığından bahsetmiş; Falih Rıfkı ise Şefik El-Müeyyed'in idama giderken bir jandarma tarafından ansızın durdurulup sakalının makasla kesildiğini gördüğünü ve kendisinin de buna içerlediğini paylaşmıştır. Bu açıdan eserlerin birbirlerini tamamladıkları söylenebilir.

Yazarların eserlerinde ayrıca ortak bir İsa metaforu da görülmüştür. Halide Edip, Yusuf Akçura ve Pierre Loti mekânın kutsallığı içerisinde İsa aleyhisselam'ın yürüdüğü, gezdiği yahut adım atmasının muhtemel olduğu yerlerde tefekküre dalarak kalplerinde manevi bir hazzı tatmak istemişlerdir.

Hatıra ve mektuplarda bölgeye ve yerli halka dair okura fikir veren birçok gözlemin yer aldığı söylenebilir. Buna göre Anadolu'dan gelen memurların yerli halka mesafeli oldukları ve bu bölgeyi sürgün yeri olarak nitelendirdikleri; devlet makamlarıyla anlaşılan bazı toprak ağalarının halkın fakirliğinden ve cahilliğinden faydalandıkları, bütün bu ayrılıklardan ise Yahudilerin kârlı çıktığı en nihayetinde bölgenin savaştan çok önce paylaşıldığı gibi birçok tespit bulunmaktadır. Ayrıca yazarların gözlem sonucu değerlendirmelerinde belirttikleri bazı görüşler, günümüze ışık tutmaktadır. Meselâ, Akçura, Siyonistlerin kurdukları şehirlerde ve okullarda; alt tabaka işçilerden öğretmenlere, ürün firmalarından satıcılara ve hatta alıcılara kadar tüm sınıfların Yahudilerden oluştuğunu; fonlarını yine kendi zenginlerinden sağladıklarını; paralarının ve bankalarının dahi kendilerine ait olduğunu görmüştür. Bunun

üzerine böyle bir halkın yıllar sonra devlet kurması fikrinin hayal olmayacağı görüşüne varmıştır.

Günümüzde bazı kesimler tarafından Arap düşmanlığının yapıldığı, kendilerinin toprak satmakla ve Arapçılıkla suçlandığı, Yahudi faaliyetlerinin ve Siyonizmin maksadının anlaşılmadığı, Osmanlı'nın bölge stratejisine dair soru işaretlerinin var olduğu bir ortamda; olayların kilit noktasını oluşturan döneme tanık olmuş yazarların yapmış olduğu gözlemler, üzeri kapatılmış birçok yargının yeniden değerlendirilmesi gerektiğini göstermiştir. Örneğin yazarların, Suriye ve Filistin bölgesinde Osmanlı'nın yeterince etkin olamadığı; dil meselesindeki ve halkın eğitimi konusundaki ihmallerin Avrupalıların işini kolaylaştırdığı hususunda hemfikir oldukları görülmüştür.

Otobiyografik özellikte görünen eserler, toplumsal ve siyasi konuların bir medeniyetin değişim ve dönüşümüne etkisini gözler önüne sermektedir.

KAYNAKLAR

- Adivar, Halide Edip. *Mor Salkımlı Ev*. 33. bs. İstanbul: Can Yayınları, 2022.
- Ahmet Rasim. *Suriye ve Filistin Seyahati*. 1. bs. İstanbul: Pınar Yayınları, 2023.
- Akçura, Yusuf. *Suriye-Filistin-Kudüs Seyahati ve Siyonizm Meselesi*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2019.
- Aral, Berdal. “Küresel Sistem İçinde İslam Dünyası İçin Anlamlı Bir Varlık Alanı Oluşturmak.” *İç Tehditler ve Riskler Işığında İslam Dünyasının Geleceği İçinde*. Ed. Ahmet Dağ-A. Tuna Ertürk. İstanbul: İnsamer, 2016.
- Arslan, Emir Şekip. *İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları*. 4. bs. İstanbul: Klasik Yayınları, 2022.
- Atay, Falih Rıfkı. *Zeytindağı*. İstanbul: Pozitif, 2021.
- Atay, Falih Rıfkı. *Ateş ve Güneş*. 2. bs. İstanbul: Pozitif, 2022.
- Baraijia, Issa. “Haçlı Seferleri ile Siyonizmin Benzerliği Örneğinde İsrail Siyasetini Anlamada Tarihin Rolü”. Trc. Zehra Çelik. *Hece-Kudüs*, Özel Sayı, 306/307/308 (2022): 430-445.
- Birinci, Ali. *Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*. 1. bs. Ankara: Dergâh Yayınları, 2012.
- Birleşik Basın. Filistin'de Nebi Musa Şenlikleri Başladı. Erişim: 20 Mayıs 2024. <https://www.birlesikbasin.com/article/filistin-de-nebi-musa-senlikleri-basladi-491.html>
- Buzpınar, Ş. Tufan. “Suriye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2024. Erişim: 3 Ocak 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/suriye#3>
- Cemal Paşa. *Hatıralar*. 13. bs. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2023.
- Cenap Şahabettin. *Suriye Mektupları*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2016.
- Cleveland, W. L. *Modern Ortadoğu tarihi*. Trc. Mehmet Harmancı. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008.
- El-Umlle, Muhenned Sadık. “Sultan II. Abdulhamid Döneminde Kudüs”. Trc. Dr. Emin Cengiz-Sümeyye Oğlakçı. *Hece-Kudüs*, Özel Sayı, 306/307/308 (2022): 296-306.
- Görgün, Tahsin. *İslam ve Batı İlişkileri Çerçevesinde Medeniyet Meselesi*. 4. bs. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2022.
- Günay, Selahattin. *Bizi Kimlere Bırakıp Gidiyorsun Türk? Suriye ve Filistin Anıları*. 3. bs. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- Hut, Davut. “Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği”. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Orta Doğu Özel Sayısı, 1(2016): 105-150.
- İbni Haldun. *Mukaddime*. 12. bs. Ankara: Dergâh Yayınları, 2016.
- İlhami, Muhammed. “Kavalalı Mehmet Ali Paşa Döneminde Beytülmakdis'te Yabancı Nüfuzunun Tesisi”. Trc. Seval Durmaz- Dr. Emin Cengiz. *Hece-Kudüs*, Özel Sayı, 306/307/308 (2022): 282-295.

- Kalın, İbrahim. *Barbar Modern Medeni: Medeniyet Üzerine Notlar*. 1. bs. İstanbul: İnsan Yayınları, 2019.
- Kaplan, Yusuf. *Medeniyet Tasavvuru Fütuhât-ı Medenîyye'ye Giriş*. İstanbul: Nesil Yayınları, 2022.
- Karataş, Turan. *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*. 5. bs. İstanbul: İz Yayınları, 2019.
- Kılınç, Taha. “Adım Adım Tarihî Filistin’in Parçalanışı: Siyonist İşgal”. *Derin Tarih Dergisi*, 140 (2023): 56-117.
- Meriç, Cemil. *Umrandan Uygarlığa*. 1. Bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Muallim Nâcî. *Lügat-i Nâcî*. Hz. Ahmet Kartal. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.
- Murphy, E. C. (2022). “Siyonizm ve Filistin Sorunu”. *Orta Doğu Tarihi: Dini, Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Perspektiften*. Ed. Youssef M. Choueiri. İstanbul: İnkılâp Yayınları, 2022.
- Norbert, Elias. *Uygarlaşma Süreci 1. Cilt*. Trc. Ender Ateşman. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- Okay, Orhan. “Mektup”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2024. Erişim: 7 Nisan 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mektup#4-turk-edebiyati>
- Okay, Orhan. *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*. Ankara: Dergâh Yayınları, 2016.
- Okay, Orhan. “Hâtırat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1997. Erişim: 7 Nisan 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hatirat#1>
- Özalkan, Seda. “Yahudi Milliyetçiliği Siyonizm”. *Orta Doğu’yu Kuran İdeolojiler*. Ed. Zekeriya Kurşun. İstanbul: Vadi Yayınları, 2020.
- Özel, İsmet. *Üç Zor Mesele: Teknik-Medeniyet-Yabancılaşma*. İstanbul: Tiyo Yayınları, 2014.
- Pierre Loti. *Kudüs*. 2. bs. Antalya: Lotus Yayınları, 2020.
- Platon. *Gorgias*. 2. Bs. Trc. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2016.
- Sarınay, Yusuf. “Önsöz” *Osmanlı Belgelerinde Filistin*. İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2019.
- Tanyu, Hikmet. “Ağlama Duvarı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1988. Erişim: 31 Mart 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/aglama-duvari>
- Tevrat. Erişim: 20 Mayıs 2024. <https://kutsalkitap.info.tr/?q=par%C3%A7a&index=75>